

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Führer en de Leider

Zekveld, Bart

Citation

Zekveld, B. (2024). *De Führer en de Leider*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4196210>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Führer en de Leider

Masterscriptie

History: Politics, Culture and National Identities, 1789 to the Present

B. Zekveld

1432850

Onder begeleiding van Dr. B.E. van der Boom

Faculteit der Geesteswetenschappen - Universiteit Leiden

December 2024

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 4
1. Propaganda	p. 7
1.1 Oorsprong	p. 8
1.2 Definitie	p. 8
1.3 Vormen	p. 10
2. Het Nederlandse en Duitse nationaalsocialisme	p. 11
2.1 Verschillen tot eind 1935	p. 12
2.2 Overeenkomsten tot eind 1935	p. 13
2.3 Verschillen na eind 1935	p. 13
3. Nazi propaganda	p. 15
3.1 Opportunistische propaganda	p. 15
3.2 Belang van beeld	p. 15
3.3 Goebbels	p. 17
3.4 Hitler Mythe	p. 18
4. Het Hitler Frame	p. 22
4.1 Hitler de mens	p. 22
4.2 Hitler de superieure en bovennatuurlijke mens	p. 25
4.3 Setting	p. 27
4.4 Voorkomen	p. 29
4.5 Spreekstijl	p. 29
5. NSB propaganda	p. 31
5.1 Beginperiode	p. 31
5.2 Overgangperiode	p. 33
5.3 Oorlogsperiode	p. 34
6. Mussert tussen 14 december 1931 en 14 december 1935	p. 36
6.1 Mussert de mens	p. 36
6.2 Setting	p. 40
6.3 Voorkomen	p. 42
6.4 Spreekstijl	p. 42
6.5 Conclusie	p. 44
7. Mussert tussen 14 december 1935 en 10 mei 1940	p. 44
7.1 Mussert de mens	p. 44
7.2 Mussert de 'superieure' mens	p. 46
7.3 Setting	p. 47
7.4 Voorkomen	p. 48

7.5 Spreekstijl	p. 49
7.6 Conclusie	p. 49
8. Mussert tussen 10 mei 1940 en 5 mei 1945	p. 50
8.1 Mussert de Mens	p. 50
8.2 Mussert de superieure en 'bovennatuurlijke' mens	p. 55
8.3 Setting	p. 58
8.4 Voorkomen	p. 61
8.5 Spreekstijl	p. 62
8.6 Conclusie	p. 63
Conclusie	p. 64
Bibliografie	p. 66
Geschreven primaire bronnen	p. 66
Ongeschreven primaire bronnen	p. 68
Secundaire bronnen	p. 71

Inleiding

In 2001 vroeg Chris van der Heijden zich in zijn boek *Grijs Verleden* af of de Tweede Wereldoorlog in komende jaren dezelfde plek toebedeeld zal krijgen als andere conflicten uit het leven.¹ Vorig jaar werd bekend dat het oorlogsarchief begin 2025 zou worden geopend.² Dit leidde tot verontruste reacties, aangezien men bang was dat plots openlijk te zien zou zijn dat familieleden in het verleden mogelijk 'fout' waren geweest, oftewel, lid van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB).³ Vanwege de gevoelige informatie heeft de Autoriteit Persoonsgegevens gewaarschuwd tegen het openbaren van het oorlogsarchief,⁴ en is het nog onduidelijk of het daadwerkelijk op 2 januari 2025 online toegankelijk wordt.⁵ Bovenstaande beantwoordt de vraag van Van der Heijden en laat zien hoezeer het oorlogsverleden nog steeds impact heeft op de huidige samenleving. In deze scriptie duik ik ook terug in het verleden en neemt de leider van de NSB, Anton Mussert, een prominente rol in.

Eind 1945 werd Mussert veroordeeld tot de doodstraf wegens landverraad en in de ochtend van 7 mei 1946 werd dit vonnis voltrokken.⁶ Mussert gaf aan dat hij collaboreerde met de Duitsers om erger voor Nederland te voorkomen. Zijn beweging die door velen als 'onnederlands' werd beschouwd,⁷ zou bovendien de "bovengrondse verzetsbeweging tegen de SS zijn geweest".⁸ Helaas was Mussert niet erg 'succesvol'. Hij omschreef zichzelf op 27 maart 1946 als: "een soort Eskimo" waar nog niemand van had gehoord,⁹ waarmee hij aangaf nooit serieus te zijn genomen door de Duitse bezetter om Nederland 'goed' te kunnen leiden.

¹ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2001), 12.

² Rachel de Meijer, "Archief collaborateurs WO II straks openbaar: 'Bijna alles ligt gevoelig,'" NOS, laatst gewijzigd 16 februari, 2023,

<https://nos.nl/artikel/2463992-archief-collaborateurs-wo-ii-straks-openbaar-bijna-alles-ligt-gevoelig>

³ Eddy Zwerver, "Huilering voor openstelling oorlogsarchief: 'Gevoelige informatie ligt zomaar op straat,'" RTV Noord, laatst gewijzigd op 16 februari, 2023,

<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/998599/huilering-voor-openstelling-oorlogsarchief-gevoelige-informatie-ligt-zomaar-op-straat>

⁴ NOS Nieuws, "Collaboratie-archief komt nog niet online vanwege privacyzorgen," NOS, laatst gewijzigd 6 december, 2024,

<https://nos.nl/artikel/2547305-collaboratie-archief-komt-nog-niet-online-vanwege-privacyzorgen>

⁵ Rijksoverheid, "Wetsvoorstel om Oorlogsarchief alsnog online toegankelijk te maken," Rijksoverheid, laatst gewijzigd 6 december 2024,

<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/12/06/wetsvoorstel-om-oorlogsarchief-alsnog-online-toegankelijk-te-maken>

⁶ Gerard Groeneveld, *Nagelaten bekentenissen: verantwoording en celbrieven van de NSB-Leider* (Nijmegen: Van Tilt, 2005), 39-40.

⁷ Heijden, *Grijs Verleden*, 165.

⁸ Ibidem, 25.

⁹ Groeneveld, *Nagelaten bekentenissen*, 7.

Echter, dit idee van een onbekende eskimo typeert niet het imago waarmee Mussert zich in de oorlogsjaren heeft laten propageren. Mussert zou de ‘Leider van het Volk’ zijn,¹⁰ en bovendien Duitsgezind.¹¹ Sterker nog, Hitler erkende Mussert als leider van het Nederlandse volk, wat breed werd uitgemeten.¹² Het is dan ook interessant om na te gaan wat voor imago Mussert zichzelf had aangemeten en hoe dit zich verhiel tot de nazi’s, in het bijzonder Hitler zelf.

In mijn scriptie staat deze vergelijking tussen Mussert en Hitler dan ook centraal, waarbij ik antwoord geef op de vraag: In hoeverre werd Mussert op dezelfde manier weergegeven als Hitler? Ik richt mij op de periode waarin Mussert leider was van de NSB. Deze periode splits ik op in drie fases, aangezien de NSB door de tijd heen flink veranderde in ideologie en haar positie in de maatschappij. In de beginperiode, vanaf 14 december 1931 tot 14 december 1935, nestelde de NSB zich succesvol binnen de samenleving en wist uit het niets 7,94 procent van de stemmen te behalen.¹³ Op 14 december 1935 gaf Mussert aan dat de partij van binnenuit werd aangevallen en volgde een reorganisatie.¹⁴ 1936 was volgens de NSB dan ook een kanteljaar.¹⁵ De NSB verloor veel aanhangers,¹⁶ kwam in financiële nood,¹⁷ radicaliseerde en zocht toenadering tot Nazi Duitsland.¹⁸ Tot slot de oorlogsperiode van 10 mei 1940 tot 5 mei 1945, waarin de NSB de enige toegestane politieke partij werd, tot op zekere hoogte invloed kon uitoefenen op de samenleving en financieel werd ondersteund door de bezetter.¹⁹

Om de hoofdvraag goed te kunnen beantwoorden heb ik eerst een frame van Hitler gevormd op basis van de reeds verschenen literatuur. Vervolgens zal eerst per periode worden ingegaan op de vraag in hoeverre Mussert op dezelfde manier als Hitler middels propaganda werd beschreven.

De NSB heeft diverse bladen uitgebracht, echter heb ik mij beperkt tot het weekblad *Volk en Vaderland*, aangezien Mussert aangaf dat dit “het leidend orgaan der Beweging”

¹⁰ Jan de Haas, *Dit moet jij weten over de Naitonaal-Socialistische Beweging der Nederlanden: een praktische uiteenzetting voor hen die toetreden tot de Beweging* (Amsterdam: Materiaaldienst N.S.B., 1943), 10.

¹¹ J.H.H. Wamelinck, *Groen van Prinsterer, Dr. Kuyper en Mussert* (Leiden: Nenasu, 1941), 60.

¹² *Volk en Vaderland*, 11 juni, 1943.

¹³ Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen: Vantilt, 2017), 230.

¹⁴ *Volk en Vaderland*, 14 december 1935.

¹⁵ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden botsen, 1936-1940* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2021), 15, 27.

¹⁶ Lawrence D. Stokes, “Anton Mussert and the N.S.B.: 1931-1945,” *History* (London) 56, no. 188 (1971), 391.

¹⁷ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, 627, 768.

¹⁸ H.W. von der Dunk, *In de schaduw van de depressie: de NSB en de verkiezingen in de jaren dertig: drie case-studies* (Alphen aan den Rijn: Slijthof, 1982), 195.

¹⁹ J. Zwaan en Aukje Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden: een geïllustreerde geschiedenis van de NSB* (Weesp: Van Holkema en Warendorf, 1987), 89-90, 130, 142-143.

was en daarmee ook het “voornaamste wapen in de schriftelijke propaganda”.²⁰ Bovendien was *Het Nationale Dagblad* vooral informatief, gericht op binnen en buitenlands nieuws, werd het ook gebruikt door buitenlandse nazistische propaganda diensten, had het nauwelijks aftrek buiten de partij en compliceert de onenigheden tussen Mussert en hoofdredacteur Rost van Tonningen de bruikbaarheid van dit dagblad.²¹ Het andere nationale blad, *Nieuw Nederland*, was daarentegen niet officieel verbonden aan de NSB en was vooral een theoretisch blad.²² Naast het weekblad, gebruik ik veel door de NSB uitgebrachte brochures en boeken.

Ook kijk ik naar de vraag hoe middels foto's en beeldmateriaal bewuste settings werden gecreëerd om het imago te propageren. Vervolgens maak ik een vergelijking tussen het voorkomen van Hitler en Mussert, waarbij ik mij beperk tot portretfoto's of foto's waarin alleen geposeerd werd voor de camera. Tot slot kan aan de hand van beschikbare filmfragmenten de vraag beantwoord worden in hoeverre de spreekstijl overeenkomt.

Een comparatieve analyse tussen Hitler en Mussert is relevant, aangezien nog geen systematisch primair onderzoek is uitgevoerd naar de manier waarop Musserts imago werd gepropageerd. Bovendien draagt dit bij aan de algehele vergelijking tussen het Nederlands nationaalsocialisme en de variant in Duitsland. Tot slot heeft deze scriptie ook maatschappelijke relevantie, aangezien in kaart wordt gebracht op welke manier propaganda werd uitgevoerd en dit goed aansluit bij een steeds groter wordende trend, waarin steeds vaker wordt getwijfeld over de objectiviteit van berichtgeving.²³ Door meer inzicht te krijgen in de werking en vormen van propaganda, kunnen informatiestromen die vandaag de dag tot ons komen beter geanalyseerd en geïnterpreteerd worden.

Voordat in kan worden gegaan op de beantwoording van de hoofd- en deelvragen, wordt eerst stilgestaan bij wat propaganda precies is, alsmede het wetenschappelijke debat aangaande de overeenkomsten en verschillen tussen het Nationaal Socialisme in Nederland en Duitsland. In hoofdstuk drie wordt een kort overzicht gegeven over het verloop en werking van de nazi propaganda, waarna in hoofdstuk vier het Hitler Frame is uitgewerkt. In hoofdstuk vijf wordt een overzicht gegeven van de NSB-propaganda, waarna in de drie daaropvolgende hoofdstukken Mussert in de afzonderlijke periodes wordt vergeleken met Hitler. Tot slot beantwoord ik in de conclusie de hoofdvraag.

²⁰ De Haas, *Dit moet jij weten*, 37.

²¹ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, 171, 226-227, 338, 547-549, 781.

²² Robin te Slaa & Edwin Klijn, *De NSB: Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amersfoort: Uitgeverij Boom, 2009), 507.

²³ Samuel Groenewoud, “Kwart negeert regelmatig het nieuws: ‘Ik heb er toch geen invloed op,’” EenVandaag, laatst gewijzigd 12 december 2024, <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/kwart-negeert-regelmatig-het-nieuws-ik-heb-er-toch-geen-invloed-op/>.

1. Propaganda

Wanneer je vandaag de dag het woord propaganda tegenkomt in de media, heeft dit bijna altijd een negatieve klank.²⁴ Van Russische propaganda die huiskamers binnenkomt via babytv,²⁵ tot de manier van berichtgeving over conflicten.²⁶ Ook in Nederland zien we dat het woord ‘propaganda’ nog steeds oplaait in de politiek. Toen vlak voor de verkiezingen in 2021 een door de NPO gemaakte documentaire uitkwam over D66 partijleider Sigrid Kaag ontstond er ophef. D66 zou namelijk geëist hebben dat onwelgevallige beelden verwijderd moesten worden. Het leidde ertoe dat toenmalig kamerlid van de PVV Martin Bosma stelde: “De NPO is een propaganda-instrument voor D66”.²⁷ Recenter beweerde burgemeester Halsema dat haar bewoording ‘pogrom’ voor de jodenjacht die plaatsvond op 7 oktober in de stad Amsterdam, door Haagse politici gebruikt werd als ‘propaganda’ en daar wilde zij: “niets mee te maken hebben”.²⁸ Kortom, propaganda is een vies woord en daar zou je verre van moeten blijven.²⁹

Het is daarom opvallend dat tijdens het interbellum, de term propaganda helemaal niet per se een negatieve klank had. Sterker nog, politieke partijen schuwden de term niet en hadden afdelingen die zich specifiek bezig hielden met propaganda. Zo bracht de NSB boekjes uit waar heel duidelijk werd vermeld: “In opdracht van de Afdeling Propaganda der NSB”.³⁰ In *Onze Vaan* van de Katholieke Democratische Partij (KDP) werd rondit gesproken over propaganda en hoe dit beter moest worden uitgevoerd.³¹ Sterker nog, in *De Tribune* van de Communistische Partij van Nederland (CPN) werd ophef gemaakt over hoe

²⁴ Richard Taylor, *Film Propaganda Soviet Russia and Nazi Germany*, (Londen: Croom Helm, 1979), 19.

²⁵ NOS Nieuws, “Russische Propaganda te zien op kinderzender in Nederland na verstoring door hackers,” NOS, laatst gewijzigd 6 april, 2024.
<https://nos.nl/artikel/2515707-russische-propaganda-te-zien-op-kinderzender-in-nederland-na-verstoring-door-hackers>.

²⁶ Nieuwsuur, “Tussen Israël en de Palestijnen woedt ook een oorlog om de feiten,” NOS, laatst gewijzigd 20 oktober, 2023.
<https://nos.nl/nieuwsuur/collectie/13959/artikel/2494749-tussen-israel-en-de-palestijnen-woedt-ook-ee-n-oorlog-om-de-feiten>

²⁷ RTL Nieuws, “Kaag geeft toe: toch zelf commentaar geleverd op omstreden documentaire,” RTL Nieuws, laatst gewijzigd op 30 juni 2021.
<https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5239318/kaag-documentaire-commentaar-vpro>.

²⁸ Nieuwsuur, “Halsema zou woord ‘pogrom’ niet opnieuw gebruiken,” NOS, laatst gewijzigd 17 november 2024.

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2544887-halsema-zou-woord-pogrom-niet-opnieuw-gebruiken>

²⁹ RTL Nieuws, “Kaag geeft toe: toch zelf commentaar geleverd op omstreden documentaire,” RTL Nieuws, laatst gewijzigd op 30 juni 2021.

<https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5239318/kaag-documentaire-commentaar-vpro>

³⁰ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 3.

³¹ *Onze Vaan*, 12 juni, 1935.

zij belemmerd werden om propaganda te verkondigen.³² Het is daarom van belang om goed inzicht te krijgen in waar propaganda vandaan komt en wat het precies is.

1.1 Oorsprong

Propaganda betekent in oorsprong het verspreiden van ideeën of gedachtegoed.³³ De eerste vormen hiervan komen uit de Griekse oudheid, waarbij demagogen middels retorische vaardigheden ideeën weten aan te laten sluiten bij de basale instincten van de massa.³⁴

Bij de oprichting van *Congregatio de Propaganda Fide* in 1622 door paus Gregorius XV, werd propaganda gebruikt als middel om het katholieke geloof te verspreiden.³⁵ Terwijl het werk *Treatise on Government* (1690) van John Locke met daarin zijn suggestie dat soevereiniteit bij het volk ligt en niet de leider, onbedoeld veel bijdroeg bij de creatie van een voedingsbodem voor de Amerikaanse revolutie.³⁶ Tegelijkertijd liet Napoleon zich een ruime eeuw later afbeelden op het inmiddels iconische schilderij van Jacques-Louis David. Tegen een woeste achtergrond zat Napoleon met een zelfverzekerde blik in vol ornaat op een steigerend wit paard, terwijl hij naar voren wees om aan te geven, 'ik leid Frankrijk uit de perikelen'.³⁷

1.2 Definitie

Bovenstaande voorbeelden zijn zeer verschillend en toch kunnen ze alle drie onder propaganda geschaard worden. Het is dan ook niet eenvoudig om één definitie van propaganda te construeren. Volgens psycholoog Leonard Doob zou dit vanwege de complexe aard van problemen en gedragingen door diverse tijden heen zelfs onmogelijk en onwenselijk zijn.³⁸ Dit terwijl aan de andere kant filosoof Jacques Driencourt beweerde dat alles propaganda was.³⁹ Desalniettemin zijn in de afgelopen eeuw tientallen verschillende definities geformuleerd.⁴⁰ Voor mijn onderzoek gebruik ik een combinatie van de definities gegeven door enerzijds socioloog Jacques Ellul en anderzijds de historici Garth Jowett en Victoria O'Donnell. Het kader dat Ellul met zijn categorieën vormt wordt namelijk goed aangevuld door de meer specifieke werking en aard die Jowett en O'Donnell recentelijk hebben geformuleerd.

³² *De Tribune*, 27 mei 1920.

³³ Garth S. Jowett & Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Los Angeles: SAGE Publications, 2019), 2.

³⁴ *Ibidem*, 33, 45.

³⁵ Z.A.B. Zeman, *Nazi Propaganda* (London: Oxford University Press, 1964), 2.

³⁶ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 73.

³⁷ *Ibidem*, 81.

³⁸ *Ibidem*, 4.

³⁹ Taylor, *Film Propaganda*, 19.

⁴⁰ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 3-6.

Ellul definieerde propaganda niet als bewuste menselijke creatie, maar als sociologisch fenomeen dat net zoals technologische ontwikkelingen zich ontwikkelt middels zijn eigen logica. Propaganda zou naast het overtuigen van ideeën vooral het intensiveren van bestaande trends betreffen om zo mensen te bewegen tot het wel of niet ondernemen van actie.⁴¹

Volgens Ellul zijn er vier categorieën met tegenovergestelde vormen van propaganda. Politieke propaganda is een vorm waarbij bijvoorbeeld een overheid middels specifieke technieken het gedrag van de massa probeert te beïnvloeden.⁴² Daar tegenover staat sociologische propaganda, waar geen sprake van opzet is, maar middels een bepaalde atmosfeer geleidelijk een gedragsverandering teweeg wordt gebracht.⁴³ *Propaganda of agitation* is een vorm waarbij een specifieke groep de orde in de samenleving probeert te verstoren,⁴⁴ terwijl *Propaganda of Integration* het tegenovergestelde probeert te bereiken en de samenleving wil stabiliseren.⁴⁵ Ellul ziet daarnaast een distictie tussen verticale propaganda, waarbij één leider de massa probeert te beïnvloeden,⁴⁶ en horizontale propaganda waar mensen binnen een groep met elkaar in contact staan en elkaar beïnvloeden.⁴⁷ Tot slot beschrijft Ellul rationele propaganda waarbij beïnvloeding plaatsvindt middels feiten en statistieken,⁴⁸ en irrationele propaganda, enkel gericht op gevoelens en passie.⁴⁹

Opvallend aan de definitie van Ellul is vooral dat in de praktijk veel categorieën door elkaar lopen. Zo gebruikte Hitler rationele propaganda door het aantonen van de negatieve gevolgen van het Verdrag van Versailles voor Duitsland, maar ook irrationele propaganda door het jodendom de schuld te geven voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog.

Jowett en O'Donnell definiëren propaganda als de: "deliberate, systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behavior to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist".⁵⁰ Hiermee doelen zij op het welbewust bedenken van strategieën en tactieken waarmee de ideologie op de beste manier kan worden gepromoot. Dit vindt doorgaans plaats op een precieze en methodologisch georganiseerde manier, waarbij gepoogd wordt om een verandering teweeg te brengen in de staat van de toehoorder. Dit kan door een bepaalde perceptie te creëren van de realiteit

⁴¹ Jacques Ellul, *Propaganda* (New York: Alfred A Knopf, 1972), V-VI.

⁴² Ibidem, 62.

⁴³ Ibidem, 63-64.

⁴⁴ Ibidem, 71.

⁴⁵ Ibidem, 75.

⁴⁶ Ibidem, 80.

⁴⁷ Ibidem, 81-82.

⁴⁸ Ibidem, 84-85.

⁴⁹ Ibidem, 84.

⁵⁰ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 6.

middels foto's, slogans, posters, symbolen en andere instrumenten.⁵¹ Ook kan gebruik worden gemaakt van manipulatie om de cognitie te beïnvloeden en zo bepaalde gevoelens van bijvoorbeeld veiligheid of angst in te boezemen.⁵² Daarnaast is het beïnvloeden van gedrag een belangrijk component.⁵³ Het uiteindelijke doel is om op wat voor manier dan ook een specifieke reactie teweeg te brengen bij de ander, dat bijdraagt bij het behalen van het doel van de propagandist.⁵⁴

1.3 Vormen

Propaganda vindt op diverse manieren plaats. Allereerst middels communicatie. Hierbij kan gedacht worden aan persoonlijk contact, kranten, radio,⁵⁵ beeldende varianten zoals posters, films en televisie,⁵⁶ alsook muziek en liederen.⁵⁷ Communicatie is echter slechts een vorm van propaganda. De invoering van censuur, specifieke wetgeving of zelfs het organiseren van conferenties zijn ook directe vormen van propaganda.⁵⁸ Bovendien complementeren de verschillende vormen van propaganda elkaar, omdat ze aansluiten bij diverse doelgroepen.⁵⁹

Daarnaast is er verschil tussen zwarte, witte en grijze propaganda. Bij zwarte propaganda is het voor de ontvanger niet altijd duidelijk dat zij bloot wordt gesteld aan propaganda.⁶⁰ Daartegenover staat witte propaganda waarbij duidelijk wordt gemaakt dat er sprake is van propaganda. Tot slot grijze propaganda, waarbij het onduidelijk is wat de precieze bron van informatie is en of de informatie echt klopt.⁶¹ Binnen mijn onderzoek richt ik mij enkel op witte en zwarte communicatieve vormen van propaganda, aangezien het doel is om te zien hoe de NSB Mussert wilde projecteren.

⁵¹ Ibidem, 6-10.

⁵² Ibidem, 10-11.

⁵³ Ibidem, 11-12.

⁵⁴ Ibidem, 12-13.

⁵⁵ Ellul, *Propaganda*, 9.

⁵⁶ Taylor, *Film Propaganda*, 29.

⁵⁷ Zeman, *Nazi Propaganda*, 15.

⁵⁸ Ellul, *Propaganda*, 12.

⁵⁹ Ibidem, 12-15.

⁶⁰ Ibidem, 15.

⁶¹ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 22.

2. Het Nederlandse en Duitse nationaalsocialisme

Aangezien een vergelijking tussen Hitler en Mussert centraal staat, is het van belang beter inzicht te krijgen in hoeverre ze op ideologisch vlak op elkaar lijken. Waar de meeste historici het over eens zijn is dat het Nederlands fascisme, Duits nationaalsocialisme en Italiaans fascisme allemaal fenomenen zijn van generiek fascisme,⁶² maar hoe dat generieke fascisme precies moet worden gedefinieerd is al decennialang een heikel punt binnen het wetenschappelijk discours.⁶³ Bovendien is het begrip fascisme na de Tweede Wereldoorlog in diverse contexten en voor soms tegenstrijdige groepen gebruikt, waardoor de precieze definitie ervan nog lastiger is gemaakt.⁶⁴ Aspecten die echter in veel definities terugkomen is de anti marxistische houding,⁶⁵ religieuze of pseudo-religieuze symboliek,⁶⁶ ultranationalisme,⁶⁷ een corporatieve volksgemeenschap,⁶⁸ een revolutionaire houding,⁶⁹ en de voorkeur voor één sterke leider die de wil en stem van het volk vertegenwoordigt.⁷⁰

De NSB maakte voor zichzelf geen onderscheid tussen fascisme en nationaalsocialisme en gebruikte beide termen door elkaar heen.⁷¹ Wel zag zij een duidelijk verschil tussen de manier waarop zij het nationaalsocialisme vorm gaf in Nederland en hoe dit elders gebeurde.⁷²

Over de manier waarop de NSB getypeerd moet worden en hoe zij in haar beginfase qua ideologie zich verhiel tot het nazistisch gedachtegoed zijn de meningen binnen het wetenschappelijk debat over het algemeen niet sterk verdeeld, al zijn er kleine verschillen. Robin te Slaa en Edwin Klijn geven namelijk aan dat de NSB vanaf haar beginfase al: “in veel opzichten een radicale fascistische partij (was)”.⁷³ Terwijl Willem Huberts de NSB tijdens de eerste anderhalf jaar eerder karakteriseert als onderdeel van de reactionair conservatieve stroming, dan als “fascistische politieke beweging”.⁷⁴ Desalniettemin is er voornamelijk overeenstemming omtrent het feit dat de NSB tot eind 1935 dusdanige verschillen met het Duitse nationaalsocialisme vertoonde en dat het fascisme binnen de NSB een eigen vorm had aangenomen, ondanks dat er ook toen al duidelijke overeenkomsten waren.

⁶² Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 24.

⁶³ Huberts, *In de ban*, 17-21.

⁶⁴ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 23.

⁶⁵ Huberts, *In de ban*, 21.

⁶⁶ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 25.

⁶⁷ Huberts, *In de ban*, 22-23.

⁶⁸ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 29.

⁶⁹ Huberts, *In de ban*, 22, 35-37.

⁷⁰ *Ibidem*, 18.

⁷¹ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 32.

⁷² Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 24.

⁷³ *Ibidem*, 132.

⁷⁴ Huberts, *In de ban*, 181.

2.1 Verschillen tot eind 1935

In de periode tot eind 1935 verschilde de NSB ten opzichte van het nazisme allereerst in de rassenleer. Deze had zij namelijk niet,⁷⁵ aangezien het Musserts bedoeling was het nationaalsocialisme van de NSB te modelleren naar haar eigen Nederlandse nationalisme.⁷⁶ Hieruit voortkomende was de NSB ook niet antisemitisch.⁷⁷ Sterker nog, toen zij dit verwijt ontving, keurde Mussert geweld tegen Joden af en stelde hij dat: “er een hele categorie van Nederlandsche Joden aanwezig is, die Nederlandsch voelt, denkt en in wezen Nederlandsch is”.⁷⁸ Daarnaast was de NSB niet uit op gewelddadige expansie van het eigen territorium, in tegenstelling tot het idee van *Lebensraum*.⁷⁹ Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat de NSB de exploitatie binnen de koloniën wilde intensiveren en zij haar koloniaal bezit met hand en tand zou verdedigen.⁸⁰

Als derde ging de NSB anders om met het *Führerprinzip*, aangezien het leidersprincipe een veel minder prominente rol innam binnen de NSB.⁸¹ Dit heeft mogelijk ook te maken met het karakter van Mussert, die in tegenstelling tot Hitler niet over een megalomaan ego leek te beschikken.⁸² Bovendien kende Nederland nog een vorstenhuis. Daarmee had Nederland al een leider en koningin Wilhelmina werd publiekelijk ook zodanig als monarch erkend.⁸³ Tegelijkertijd moet hierbij wel worden opgemerkt dat het vorstenhuis uiteindelijk enkel een ceremoniële functie zou krijgen.⁸⁴

Tot slot verschilde de NSB ook in de manier waarop zij omging met tegenstanders. Daar waar de nazi's geweld niet schuwde, was de NSB zelden gewelddadig.⁸⁵ Toen tijdens de ‘Nacht van de lange messen’ voormalig *Reichskanzler* Kurt von Schleicher en zijn vrouw werden doodgeschoten, beschreef Mussert deze daad: “naar onze Nederlandsche, nationaal-socialistische begrippen buitengewoon onfascistisch, ja weerzinwekkend”.⁸⁶ De NSB richtte zich vooral op het uitdragen van het eigen gedachtegoed en maakte gebruik van spotprenten om tegenstanders belachelijk te maken.⁸⁷ Mussert keurde geweld sterk af en stelde dat de NSB de wet hierin niet mocht overtreden.⁸⁸

⁷⁵ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 123-125.

⁷⁶ R. Havenaar, *Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert* (Den Haag: Kruseman, 1978), 30.

⁷⁷ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 25, 125.

⁷⁸ *Volk en Vaderland*, 22 april, 1933, 1.

⁷⁹ R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983), 152.

⁸⁰ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 25.

⁸¹ *Ibidem*, 123.

⁸² *Ibidem*, 25.

⁸³ *Volk en Vaderland*, 10 februari, 1934.

⁸⁴ Havenaar, *De NSB*, 60.

⁸⁵ *Ibidem*, 152.

⁸⁶ Havenaar, *Verrader*, 36.

⁸⁷ “NSB-Karikaturen in kaart,” *IsGeschiedenis*, 29 maart, 2024, <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/nsb-karikaturen-in-kaart>.

⁸⁸ Havenaar, *Verrader*, 36.

2.2 Overeenkomsten tot eind 1935

Naast bovengenoemde verschillen zijn er ook overeenkomsten. Ronald Havenaar acht dat het anti democratische standpunt, alsmede het groot-Nederlandse ideaal,⁸⁹ te weten de samenvoeging van Nederland en Vlaanderen,⁹⁰ een essentiële gelijkennis vertoont met het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaalsocialisme.⁹¹ Te Slaa & Klijn typeren de ideologie als “radicaal fascistisch” balancerende tussen het fascisme in Italië en het *völkische* nationaalsocialisme in Duitsland.⁹²

Het ideaal van een hiërarchische samenleving, waarin superieure leiders het voortouw nemen is één van de overeenkomsten met het nationaalsocialisme van Hitler.⁹³ Hieraan verwant is de roep om een krachtig staatsgezag waarin de staat controle neemt over veel facetten van de samenleving,⁹⁴ alsmede de ondergeschikte rol van het individu ten opzichte van het algemeen belang.⁹⁵ Daarnaast had de NSB net als het nazisme een anti marxistische houding, met name ten opzichte van de communisten,⁹⁶ en wilde zij een volkspartij zijn, met aanhangers onder alle lagen van de bevolking.⁹⁷ Tot slot, net als Nazi-Duitsland, ging de NSB ervan uit dat de militaire slagkracht de overlevingskansen van een natie bepaalde.⁹⁸

2.3 Veranderingen vanaf eind 1935

Vanaf oktober 1935 komt een geleidelijke verandering in twee cruciale standpunten. Aanleiding hiervoor is allereerst de aanval van Mussolini op Abessinië, het huidige Ethiopië. Daar waar deze aanval door het gros van de Nederlandse politieke partijen werd veroordeeld, deed Mussert dit niet.⁹⁹ Mussert verklaarde: “Moeten wij de negers en Arabieren helpen aan de vernedering van een blank volk?”.¹⁰⁰ Daarnaast beweerde Mussert tevens dat Nieuw-Guinea blank moest worden.¹⁰¹ Hiermee stelde hij zich niet alleen solidair met Mussolini, maar tevens met het idee van een rassenleer.

⁸⁹ Havenaar, *De NSB*, 153.

⁹⁰ Havenaar, *Verrader*, 74.

⁹¹ Havenaar, *De NSB*, 153.

⁹² Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 24-25, 783.

⁹³ *Ibidem*, 26.

⁹⁴ Huberts, *In de ban*, 205.

⁹⁵ Havenaar, *De NSB*, 38-39.

⁹⁶ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 26, 221.

⁹⁷ *Ibidem*, 30.

⁹⁸ *Ibidem*, 130.

⁹⁹ *Ibidem*, 743-744.

¹⁰⁰ J.A.A. Aarse & B. Marinus, *Hou Zee kameraad! Een documentaire over de NSB* (Amsterdam: N.V. De Arbeiderspers, 1967), 16.

¹⁰¹ Anton Mussert, *Neerlands toekomst* (Utrecht: Hoofdkwartier N.S.B., afdeling III, 1941), 20.

Het tweede standpunt is de houding ten opzichte van antisemitisme, welke vanaf 1935 geleidelijk begon te veranderen,¹⁰² alhoewel ook al vanaf 1933 sporadisch negatieve opmerkingen over Joden werden gemaakt.¹⁰³ Barnouw noemt Rost van Tonningen als mogelijk de motor “achter de ‘consequente’ uitwerking van het rassenbeginsel”.¹⁰⁴ Ook Huberts, Houwink ten Cate en in ‘t Veld zien Van Tonningen als een van de verantwoordelijken voor het radicale karakter dat de NSB in de tweede helft van de jaren 30 begint te ontwikkelen.¹⁰⁵

Van Tonningen werd op 21 augustus, een maand na zijn toetreding, al hoofdredacteur van het nieuwe NSB-dagblad *Het Nationale Dagblad*.¹⁰⁶ Als overtuigd antisemiet ging hij voortdurend antisemitisch te keer in zowel *Het Nationale Dagblad* alsmede later in de Tweede Kamer, waar hij vanaf 1937 de NSB vertegenwoordigde.¹⁰⁷ Het is niet helemaal duidelijk hoe Mussert zelf in de beginjaren over antisemitisme dacht. Volgens Havenaar zou Mussert geen antisemiet zijn uit persoonlijke overtuiging,¹⁰⁸ terwijl te Slaa en Klijn menen dat Mussert wel degelijk een gevaar zag in Joden en daardoor antisemitisch werd.¹⁰⁹ Mussert legde Van Tonningen in ieder geval geen strobreed in de weg.¹¹⁰ Bovendien werd op 22 oktober 1938 de NSB verboden voor Joden,¹¹¹ en laat Mussert zich vanaf 1937 zich steeds negatiever uit over Joden.¹¹² In 1938 kwam hij zelfs na de Kristallnacht met een plan om een nieuw Joods tehuis in Guyana te stichten.¹¹³

Met de omarming van de rassenleer en het antisemitisme beweegt de NSB aan het einde van de jaren 30 zich steeds meer richting het nationaalsocialisme van Duitsland.¹¹⁴ Dat wordt ook weergegeven door de manier waarop Mussert schreef over nazi Duitsland en hoe hij de wereld opdeelde het fascisme en nationaalsocialisme enerzijds en het liberalisme-kapitalisme-marxisme anderzijds.¹¹⁵

¹⁰² Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 256, 777, 782.

¹⁰³ Havenaar, *De NSB*, 102.

¹⁰⁴ David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen: Walburgpers, 2014), 55.

¹⁰⁵ Huberts, *In de ban*, 107.

J.Th.M. Houwink ten Cate en N.K.C.A. in ‘t Veld, *Fout: getuigenissen van Nsb'ers* ('s-Gravenhage:: SDU Uitgeverij Koninginnegracht, 1992), 71.

¹⁰⁶ Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 15-16.

Volk en Vaderland, 21 augustus, 1936.

¹⁰⁷ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 56.

¹⁰⁸ Havenaar, *De NSB*, 135.

¹⁰⁹ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, 856.

¹¹⁰ Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 16.

¹¹¹ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 256.

¹¹² Havenaar, *Verrader*, 56.

¹¹³ Havenaar, *De NSB*, 134-135.

¹¹⁴ Houwink ten Cate & in ‘t Veld, *Fout*, 71.

¹¹⁵ *Ibidem*, 141.

3. Nazi Propaganda

Alvorens we in detail kijken naar op wat voor manier Hitlers imago werd gepropageerd, is het van belang om eerst een beeld te krijgen hoe de propaganda omtrent Hitler werd gevormd en voor welke tactieken werd gekozen.

3.1 Opportunistische propaganda

Hitler werd niet op een eenduidige manier afgebeeld, maar presenteerde zich naargelang tijd, situatie en publiek, om zo het meest gewenste en toepasselijke beeld te presenteren dat hielp bij het bereiken van gestelde doelen..

Ellul stelt dat met de komst van Hitler een nieuwe relatie ontstaat tussen ideologie en propaganda. Daar waar voorheen de propagandist een bepaalde ideologie aanhing en propaganda gebruikte om de ideologie te verspreiden, was voor Hitler de ideologie ondergeschikt aan propaganda. Wanneer het nodig was om zijn propaganda goed te laten werken, stelde hij de nationaalsocialistische ideologie wat bij.¹¹⁶ Hitlers eigen carrière en doel, het verkrijgen van de macht in Duitsland, was immers volledig gebaseerd op propaganda.¹¹⁷ Hierdoor zullen we zien dat de manier waarop Hitler wordt besproken en afgebeeld varieert en soms een contradictie lijkt.¹¹⁸ Desalniettemin zijn er wel terugkerende kenmerken, zoals zijn karakteristieke snor, scheiding en indringende blik.¹¹⁹

3.2 Belang van beeld

Hitler was nog voordat hij de macht greep in de *Deutschen Arbeiterpartei* (DAP) nauw betrokken bij de vormgeving van propaganda.¹²⁰ Symboliek speelde daarbij een belangrijke rol.¹²¹ Persoonlijk bedacht Hitler in 1920 het *Hakenkreuz* als symbool van de partij,¹²² hield toezicht op uitgedeelde flyers en dirigeerde de parades. Ook gaf hij in 1921 precieze instructies aangaande hoe de swastika armbanden eruit moesten zien,¹²³ en ontwierp hij twee jaar later de Nazi vaandels.¹²⁴

In de beginjaren van zijn carrière als politicus wilde Hitler zich niet laten fotograferen, omdat hij bang was belachelijk te worden gemaakt door opponenten,¹²⁵ en bang om

¹¹⁶ Ellul, *Propaganda*, 195-196.

¹¹⁷ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 220.

¹¹⁸ Erik Somers & René Kok, *Adolf Hitler: de beeldbiografie* (Amsterdam: Hollands Diep, 2022), 9.

¹¹⁹ Ibidem, *Adolf Hitler*, 15.

¹²⁰ William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich* (New York: Simon and Schuster, 1981), 40.

¹²¹ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 228.

¹²² Shirer, *The Rise and Fall*, 43.

¹²³ Frank Dikötter, *Dictators: the cult of personality in the twentieth century* (Londen: Bloomsbury Publishing, 2020), 35.

¹²⁴ Shirer, *The Rise and Fall*, 44.

¹²⁵ Dikötter, *Dictators*, 35.

gearresteerd te worden, aangezien de Beierse politie een arrestatiebevel voor hem had uitstaan.¹²⁶ Pas eind 1923 veranderde dit, doordat het steeds lastiger werd persfotografen buiten de deur te houden. Hitler besloot de fotograaf Heinrich Hoffman, nazi van het eerste uur, aan te stellen als persoonlijk fotograaf.¹²⁷ Hoffman werd de enige fotograaf die Hitler mocht portretteren en was vaak de enige fotograaf die überhaupt in Hitlers nabijheid mocht komen.¹²⁸

De indringende blik waarmee Hitler vaak werd afgebeeld was een bewuste keuze. Hoffman wilde vooral Hitlers gezicht, blik en handen accentueren. Middels de priemende indringende blik waarmee Hitler recht in de camera keek, werd zo direct contact gezocht met de kijker.¹²⁹ Daarnaast wilde Hitler middels zijn expressie vastberaden en commanderend overkomen.¹³⁰ Ook gaven de handbewegingen van Hitler duiding en directie aan zijn voorkomen en ondersteunde handbewegingen het verhaal dat hij wilde overbrengen. Hitlers handen werden zo gebruikt om te troosten, genegenheid te tonen, de Hitlergroet te geven,¹³¹ handen te schudden als symbool van eenheid en dergelijke handelingen.¹³²

Hoffman publiceerde 3 fotoboeken tussen 1924 en 1926 die Hitler portretteerde als de verlosser.¹³³ In maart 1932, tijdens de verkiezingen van de *Reichspräsident* waarin Hitler het opnam tegen Paul von Hindenburg, publiceerde Hoffman nog een fotoboek.¹³⁴ In *Hitler wie ihn keiner kennt* gebruikte Hoffman honderd foto's uit het dagelijkse leven van Hitler. Het doel was om Hitler af te beelden als een gewoon mens zoals een ieder ander.¹³⁵ Iemand die thee dronk,¹³⁶ een vriend was, liefhebber van dieren en iemand die hield van lezen en goede gesprekken.¹³⁷ Het is dan ook opvallend hoe het beeld van Hitler telkens op verschillende momenten op een andere manier naar voren werd gebracht. Vanaf 1939 genoot ook cameraman Walter Frenz Hitlers goedkeuring.¹³⁸ Frenz, die in de jaren dertig had gewerkt voor Leni Riefenstahl, werd Hitlers persoonlijke cameraman en mocht net zoals Hoffman Hitler vrijelijk filmen en fotograferen.¹³⁹

¹²⁶ Peter Longerich, *Hitler: a biography*, trans. Jeremy Noakes & Lesley Sharpe (Oxford: Oxford University Press, 2019), 106.

¹²⁷ Dikötter, *Dictators*, 35.

¹²⁸ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 77.

¹²⁹ Christina Irrgang, *Hitlers Fotograf: Heinrich Hoffmann und die nationalsozialistische Bildpolitik* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2020), 94-96, 115.

¹³⁰ Longerich, *Hitler*, 158.

¹³¹ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 96-98.

¹³² Gerhard Paul, *Bilder einer Diktatur* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2020), 44.

¹³³ Dikötter, *Dictators*, 37.

¹³⁴ *Ibidem*, 41.

¹³⁵ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 102.

¹³⁶ *Ibidem*, 113.

¹³⁷ Dikötter, *Dictators*, 41.

¹³⁸ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 13.

¹³⁹ *Ibidem*, 327.

Na de mislukte *bierkellerputsch* op 9 november 1923 en de opgelegde gevangenschap,¹⁴⁰ werd Hitler toen hij na negen maanden vrij kwam door de staat Bavaria verboden om in het openbaar te spreken.¹⁴¹ Andere federale staten, met uitzondering van Thüringen, Braunschweig en Mecklenburg, volgden dit voorbeeld.¹⁴² Het was dan ook niet vreemd dat de nazi's vooral middels het beeld propaganda probeerden te verkondigen.¹⁴³ Affiches speelden een belangrijke rol in de manier waarop Hitler zichzelf wilde laten presenteren. In *Mein Kampf* schreef Hitler al over hoe belangrijk affiches waren om mensen te overtuigen van bepaalde feiten of noodzakelijkheden.¹⁴⁴ Hitler had de voorkeur voor beeld affiches met zo weinig mogelijk tekst, aangezien hij geloofde dat beeld zijn boodschap beter kon overbrengen dan saaie teksten.¹⁴⁵ Bovendien kon de emotionele aantrekkingskracht die Hitler tentoonstelde moeilijk worden gevat in tekst.¹⁴⁶ Uiteindelijk zou op 11 februari 1927 de laatste staat, Saxony, het spreekverbod opheffen, waardoor Hitler weer overal vrij toegang had om te spreken.¹⁴⁷

3.3 Goebbels

Vanaf 1930 werd Goebbels *Reichspropagandaleiter* en werd de propaganda strategie geprofessionaliseerd en gecentraliseerd. Bovendien werden nieuwe vormen gebruikt, zoals het gebruik van een vliegtuig om in korte tijd meerdere plaatsen te kunnen bezoeken.¹⁴⁸ Vanaf 1932 zien we ook een toename in de hoeveelheid verkondigde propaganda. Zo werd de *Völkischer Beobachter*, de krant van de NSDAP, vijf keer zo vaak rondgebracht als in de periode tussen 1929 en 1932.¹⁴⁹

Pas vanaf het moment dat Hitler als *Reichskanzler* is benoemd, werd het de nazi's toegestaan om ook propaganda te verkondigen via de radio. Hitler had daarin zelf niet veel interesse, maar daar liet Goebbels zich niet door tegenhouden. Goebbels, die in maart 1933 het hoofd werd van het nieuwe ministerie van Propaganda,¹⁵⁰ stimuleerde goedkope productie van radio's en zorgde ervoor dat de boodschap van Hitler te horen viel in veel Duitse huiskamers. De radio werd uiteindelijk een van de succesvolste manieren waarop de nazi's propaganda verkondigden.¹⁵¹ Goebbels liet zelfs pilaren bouwen waaraan luidsprekers

¹⁴⁰ David G. Williamson, *The Third Reich* (London: Taylor & Francis Group, 2018), 16.

¹⁴¹ Dikötter, *Dictators*, 37.

¹⁴² Zeman, *Nazi Propaganda*, 12.

¹⁴³ Dikötter, *Dictators*, 37.

¹⁴⁴ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 58-59.

¹⁴⁵ Ibidem, 189.

¹⁴⁶ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 223.

¹⁴⁷ Zeman, *Nazi Propaganda*, 13.

¹⁴⁸ Ian Kershaw, *Hitler* (Oxford: Taylor & Francis Group, 2000), 53.

¹⁴⁹ Ian Kershaw, *The "Hitler Myth": image and reality in the Third Reich* (Oxford: Clarendon Press, 1987), 38.

¹⁵⁰ Williamson, *The Third Reich*, 61.

¹⁵¹ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 143.

werden bevestigd zodat zij die nog niet over een radio beschikten ook konden luisteren naar Hitlers toespraken en andere Nazi propaganda.¹⁵²

Goebbels gebruikte daarnaast vermaak als dé manier om middels films propaganda over te brengen op het Duitse volk,¹⁵³ aangezien hij geloofde dat het overbrengen van directe propagandistische boodschappen beperkt succes had.¹⁵⁴ Middels speelfilms werd op een gemakkelijke manier een beeld weergegeven over hoe de werkelijkheid er volgens de nazi's uit zou moeten zien.¹⁵⁵ Desalniettemin verschillen historici van mening over het daadwerkelijke succes van de nazi film propaganda.¹⁵⁶

3.4 De Hitler Mythe

Het begin van Hitlers persoonlijkheidscultus werd al vroeg gelegd. Hitler zag zichzelf tot halverwege het jaar 1923 vooral als winnaar van stemmen. Hij deelde daarbij zijn wensen over hoe Duitsland broodnodig een echte leider en dictator nodig had, iemand zoals Bismarck, maar zag zichzelf nog niet als deze leider.¹⁵⁷ Dit veranderde vanaf de tweede helft van 1923. Tijdens het tribunaal in Munich in oktober 1924 noemde hij zichzelf al de politiek leider en tijdens het schrijven van *Mein Kampf* begon hij zichzelf steeds meer te zien als de heroïsche leider die het volk nodig had.¹⁵⁸ De creatie van de persoonlijkheidscultus kwam echter niet enkel vanuit Hitler zelf. Mede vanwege zijn spreek talent refereerde partijgenoten zoals Hermann Göring al in 1923 naar Hitler als de enige man die Duitsland kon redden en werden vergelijkingen gemaakt tussen Hitler en Napoleon. Bovendien werden eind 1923 in Memmingen nieuwe leden van de NSDAP al ingezworen middels een eed van loyaliteit in leven en dood aan Hitler.¹⁵⁹ Daarnaast begonnen partijprominenten zoals Gregor Strasser, Rudolf Hess en Joseph Goebbels Hitler steeds meer als verlosser te zien,¹⁶⁰ en was de creatie van een centraal figuur die door allen gevolgd werd ook erg bruikbaar voor het formeren van eenheid en stabiliteit binnen de partij.¹⁶¹ In 1926 werd de Hitlergroet, die vanaf 1923 sporadisch werd gebruikt, bovendien officieel verplicht binnen de NSDAP.¹⁶²

Nadat Hitler op 30 januari ingezworen werd als *Reichskanzler* begon hij ook steeds populairder te worden buiten de NSDAP. Hij was niet langer slechts politiek leider van een partij, maar nu ook de nationale leider van Duitsland. De nazi's poogden Hitler bovendien te

¹⁵² Dikötter, *Dictators*, 48.

¹⁵³ Taylor, *Film Propaganda*, 230.

¹⁵⁴ Williamson, *The Third Reich*, 62.

¹⁵⁵ Taylor, *Film Propaganda*, 230.

¹⁵⁶ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 223.

¹⁵⁷ Longerich, *Hitler*, 81.

¹⁵⁸ Kershaw, *The Hitler Myth*, 24.

¹⁵⁹ Ibidem, 23.

¹⁶⁰ Ibidem, 25-27.

¹⁶¹ Williamson, *The Third Reich*, 17.

¹⁶² Kershaw, *The Hitler Myth*, 26.

portretteren als het middelpunt van nationale wedergeboorte, waarin Hitler de verpersoonlijking werd van fundamentele verandering.¹⁶³

Nooit eerder werd een staatsman zo vereerd als Hitler,¹⁶⁴ dat zelfs dorpen zich naar hem begonnen te vernoemen.¹⁶⁵ Daarnaast ontstond er een kitsch industrie waar Hitler werd afgebeeld op allerlei artikelen, zoals bierpullen, tegels, vulpenhouders, speelkaarten,¹⁶⁶ sigaretten en meer.¹⁶⁷ Niet alleen Hitler stond hierin centraal, er werden ook bonbons en worsten gemaakt in de vorm van de swastika.¹⁶⁸ Goebbels was echter niet bepaald blij met de manier waarop 'zijn' Hitler te pas en te onpas werd afgebeeld en voerde op 19 mei 1933 een wet in die erop moest toezien dat men enkel Hitler en nazi symbolen mocht afbeelden met goedkeuring van de NSDAP.¹⁶⁹ Op 4 oktober 1933 werd daarnaast de *Schriftleitergesetz* afgekondigd, welke strikte richtlijnen en bepalingen bevatte om zo de fotojournalistiek te censureren.¹⁷⁰ Hierdoor bestond geen gevaar meer dat de pers mogelijk ongewenste beelden van Hitler zou publiceren.¹⁷¹

De nazi's maakten zelf ook allerlei producten waarop Hitler stond afgebeeld, zoals ansichtkaarten,¹⁷² en posters.¹⁷³ Deze producten namen fans vaak mee naar bijeenkomsten, in de hoop dat Hitler deze zou voorzien van zijn persoonlijke handtekening. Hitler genoot van deze aandacht en liet zichzelf vaak afbeelden al handtekeningen schrijvend.¹⁷⁴

Na Hitlers machtsovername ging dit nog veel verder, men adoorde hem niet alleen, er werden zelfs kinderboekjes gemaakt over zijn leven, zoals *Kinder, was wisst ihr vom Führer*, alsmede *Mutter, erzähl von Adolf Hitler!*.¹⁷⁵ Op sommige scholen werd zelfs dagelijks voor Hitler gebeden.¹⁷⁶ Dat de Hitler cultus zich al vroeg wist te nestelen in grote gedeeltes van de samenleving werd ook zichtbaar tijdens Hitlers 44ste verjaardag. In veel steden en dorpen waren de straten feestelijk versierd en werden afbeeldingen en bustes van Hitler in ramen gezet.¹⁷⁷

Onder het mom van *Gleichschaltung* onderging de samenleving vanaf 1933 drastische veranderingen waarin de gehele samenleving werd genazificeerd. Zo werd de

¹⁶³ Ibidem, 53-54.

¹⁶⁴ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 169.

¹⁶⁵ Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge: the belknap Press of Harvard University Press, 2003), 70.

¹⁶⁶ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 153.

¹⁶⁷ Koonz, *The Nazi Conscience*, 70.

¹⁶⁸ Dikötter, *Dictators*, 43.

¹⁶⁹ Ibidem, 43-44.

¹⁷⁰ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 65.

¹⁷¹ Ibidem, 83.

¹⁷² Ibidem, 80-81.

¹⁷³ Ibidem, 241-245.

¹⁷⁴ Ibidem, 169-173.

¹⁷⁵ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 128-129.

¹⁷⁶ Dikötter, *Dictators*, 50.

¹⁷⁷ Kershaw, *The Hitler Myth*, 57-58.

Hitlergroet verplicht voor ambtenaren en in klaslokalen en waren afbeeldingen, schilderijen en bustes van Hitler overal te zien. Bovendien werden de opgehangen portretten van Goebbels, Göring en andere nazi leiders verwijderd, zodat Hitler de enige was die publiekelijk werd geportretteerd.¹⁷⁸ Tevens organiseerde de nazi's steeds grotere jaarlijkse bijeenkomsten waar honderdduizenden mensen bij betrokken waren en waar met behulp van lichteffecten en muziek gevoelens van hysterisch patriottisme werden aangewakkerd.¹⁷⁹ Ondanks dat inmiddels diverse personen betrokken waren bij het maken van propaganda, hield Hitler zich hier zelf ook nauw mee bezig, vooral met betrekking tot architectuur.¹⁸⁰

Op 2 augustus 1934 stierf Von Hindenburg, waarna kranten Hitler in beeld brachten als de verpersoonlijking van heel Duitsland.¹⁸¹ Hitler was nu de enige leider van Duitsland,¹⁸² en dit gaf hem nog meer mogelijkheden om zijn persoonlijkheidscultus verder uit te breiden om zo hen die hem nog niet steunden ook over te halen.¹⁸³ In 1935 slaagde Hitler hier steeds meer in, mede dankzij economische successen, de vrijwillige aansluiting van het Saarland, de oprichting van de *Wehrmacht* en de daarbij komende invoering van militaire dienstplicht.¹⁸⁴ Daarnaast waren de nazi's ook vrij succesvol in het overtuigen van de jeugd. In 1935 was inmiddels al bijna de helft van de Duitse jeugd lid van de *Hitlerjugend*,¹⁸⁵ en dit werd in 1937 bovendien verplicht.¹⁸⁶

Tot 1936 sprak Hitler zelf amper over zichzelf als Messias en bezigde hij ook geen andere quasi-religieuze termen die bijvoorbeeld Goebbels vaak gebruikte in zijn beschrijving van Hitler. Na maart 1936 is een ommekeer te zien. Hitler begon steeds vaker over zichzelf te spreken als hij die door de 'voorzienigheid' is gestuurd om Duitsland te redden. Quasi-religieuze symbolische termen waarmee hij naar zichzelf refereerde begonnen dan ook langzaam een constante te worden tijdens zijn speeches en bovendien zag hij zichzelf steeds meer als onfeilbaar.¹⁸⁷

Nieuwe successen zoals de militaire bezetting van het Rijnland in 1937,¹⁸⁸ waarmee het Verdrag van Versailles werd genegeerd,¹⁸⁹ maar ook de min of meer vreedzame annexatie van het Sudetenland in 1938 hielpen sterk bij Hitlers populariteit.¹⁹⁰ Tegen het einde van de jaren 30 was Hitlers persoonlijkheidscultus zo sterk geworteld in de

¹⁷⁸ Dikötter, *Dictators*, 46-49.

¹⁷⁹ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 227.

¹⁸⁰ Dikötter, *Dictators*, 50-52.

¹⁸¹ Kershaw, *The Hitler Myth*, 67-68.

¹⁸² Ibidem, 67-68.

¹⁸³ Ibidem, 59.

¹⁸⁴ Kershaw, *The Hitler Myth*, 71-72.

¹⁸⁵ Kershaw, *Hitler*, 100.

¹⁸⁶ Dikötter, *Dictators*, 50.

¹⁸⁷ Kershaw, *The Hitler Myth*, 82.

¹⁸⁸ Williamson, *The Third Reich*, 75.

¹⁸⁹ Kershaw, *The Hitler Myth*, 77.

¹⁹⁰ Ibidem, 138.

samenleving dat wanneer er problemen waren, niet Hitler hierop werd aangekeken, maar de NSDAP.¹⁹¹ Hitlers populariteit behaalde uiteindelijk zijn hoogtepunt tussen 1938 en 1940, alhoewel ook in de beginfase van de oorlog Hitlers populariteit nog niet daalde.¹⁹² Dit kwam mede door het overweldigende succes dat de Duitse troepen middels de *Blitzkrieg* wisten te behalen in de eerste fase van de oorlog. Daarnaast ondervond het Duitse volk nog niet de negatieve consequenties van oorlog in hun dagelijkse leven.¹⁹³ Hitlers populariteit daalde geleidelijk vanaf eind 1942, voornamelijk vanwege militaire tegenslagen zoals bombardementen op Duitse steden,¹⁹⁴ en het verlies van de slag om Stalingrad.¹⁹⁵ Vanwege aanhoudende tegenslagen in 1943 en 1944 zoals een intensivering van geallieerde bombardementen en het constant verliezen van terrein, verloor Hitler steeds meer populariteit. Hitler wilde niet vereenzelvigd worden met verlies en bezocht nooit verwoeste Duitse steden,¹⁹⁶ liet zich na 1943 niet meer fotograferen met gewonde soldaten, en verscheen vanaf juli 1944 niet meer in het openbaar.¹⁹⁷ De mythe van Hitler als onfeilbare redder van Duitsland was uiteindelijk begin 1945 niet meer geloofwaardig voor het grootste gedeelte van de Duitse bevolking.¹⁹⁸

¹⁹¹ Dikötter, *Dictator*, 55.

¹⁹² Kershaw, *The Hitler Myth*, 143.

¹⁹³ Ibidem, 156-159.

¹⁹⁴ Ibidem, 170-173, 189-192.

¹⁹⁵ Williamson, *The Third Reich*, 75.

¹⁹⁶ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 202.

¹⁹⁷ Kershaw, *The Hitler Myth*, 219.

¹⁹⁸ Ibidem, 221-225.

4. Het Hitler Frame

Het beeld van Hitler binnen de nazi propaganda is zoals gezegd vrij divers. Het is daarom van belang om enige structuur aan te brengen, zodat een goede vergelijking gemaakt kan worden met Mussert. Deze structuur wordt vormgegeven aan de hand van twee categorieën, elk onderverdeeld in subcategorieën.

Als eerste zullen we kijken naar hoe Hitler werd beschreven binnen de nazi propaganda. Daarin maken we onderscheid tussen Hitler als mens en als superieur leider. Bij Hitler als mens kijken we naar eigenschappen en beeldvormingen die een ieder ander mens ook zou kunnen omschrijven. Hitler als superieure mens is daarentegen een Hitler die overal de beste of sterkste in is. Daarbij komen ook pseudo-religieuze beschrijvingen die zich richten op Hitler als bovennatuurlijk leider.

De tweede categorie richt zich op hoe Hitler binnen de nazi propaganda in beeld werd gebracht. Hierbij kijken we naar bewust gecreëerde settings alsmede hoe hij werd gepositioneerd op foto's. Tevens analyseren we zijn uiterlijke kenmerken, waarna we ten slotte kijken naar zijn spreekstijl.

4.1 Hitler de mens

Hitler liet zich ten eerste voorkomen als fatsoenlijk mens. Hitler zou altijd oprecht zijn,¹⁹⁹ nooit liegen,²⁰⁰ en een betrouwbaar man zijn.²⁰¹ Ook zou hij deugdelijk,²⁰² respectvol en hoffelijk zijn.²⁰³ Tevens zou hij een aandachtig persoon zijn, wat zou blijken uit zijn geïnteresseerde blik, wanneer hij met iemand in gesprek was.²⁰⁴ Bovendien zou hij een sterk gelovig man zijn,²⁰⁵ en beschikken over een hoge moraal. Zo rekende hij af met de homoseksuele S.A. leider Röhm, alsmede met de gehele corrupte S.A. top.²⁰⁶ Daarnaast beweerde Hitler publiekelijk dat hij altijd op een rechtmatige manier zou omgaan met de Joden en nam hij afstand van de wreedheid en gewelddadigheden tegen hen.²⁰⁷ Hitler wilde zichzelf namelijk laten bestempelen als de verdediger van het recht.²⁰⁸ Hij zou dan ook een

¹⁹⁹ Williamson, *The Third Reich*, 75.

²⁰⁰ Koonz, *The Nazi Conscience*, 33.

²⁰¹ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 189.

²⁰² Koonz, *The Nazi Conscience*, 17.

²⁰³ Paul, *Bilder einer Diktatur*, 37-41.

²⁰⁴ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 140-141.

²⁰⁵ Taylor, *Film Propaganda*, 171.

Kershaw, *Hitler Myth*, 108-109.

²⁰⁶ Kershaw, *Hitler Myth*, 91.

²⁰⁷ Kershaw, *Hitler Myth*, 236, 250.

²⁰⁸ Williamson, *The Third Reich*, 75.

vreedzame man zijn en had de oorlog niet gewild.²⁰⁹ Kortom, Hitler zou een buitengewoon fatsoenlijk mens zijn.

Daarbij kwam dat Hitler zich tevens profileerde als een man met buitengewoon veel discipline. Zo rookte hij niet,²¹⁰ was hij een geheelonthouder,²¹¹ dronk hij geen koffie,²¹² en was hij bovendien vanaf de jaren 30 vegetariër geworden.²¹³ Ook zou hij een celebitair leven leiden, want hij stelde dat Duitsland de vrouw was waarmee hij was getrouwd.²¹⁴

Naast een fatsoenlijk en gedisciplineerd mens, zou Hitler bovendien onbaatzuchtig en liefdevol zijn. Zo was hij een genereus man die alle ontvangen cadeaus op zijn verjaardag gaf aan arme gezinnen en ziekenhuizen.²¹⁵ Desondanks deed hij zich altijd zeer bescheiden voor.²¹⁶ Tijdens de begrafenis van Von Hindenburg droeg Hitler dan ook enkel zijn *Eisernes Kreuz*.²¹⁷ Ook zou Hitler zorgzaam zijn,²¹⁸ en een echte dierenvriend.²¹⁹ Hij liet zich dan ook graag afbeelden met zijn Duitse herders.²²⁰ Tevens leefde hij veel mee met het Duitse volk. Zo hielp hij de armen middels de *Winterhilfswerk*,²²¹ bezocht hij zwaargewonde soldaten,²²² en zij die het zwaar hadden toen ze getroffen werden door rampen.²²³ Hitler liet zich ook zien als onbaatzuchtige dienaar van het volk.²²⁴ Bovendien zou hij een zeer open en toegankelijk karakter voor hen hebben,²²⁵ en portretteerde hij zich graag als kindervriend,²²⁶ en vaderfiguur van het Duitse volk.²²⁷

²⁰⁹ Kershaw, *Hitler Myth*, 123, 144.

²¹⁰ Dikötter, *Dictators*, 41.

Koonz, *The Nazi Conscience*, 69.

²¹¹ Dikötter, *Dictators*, 41

Kershaw, *Hitler*, 17.

²¹² Kershaw, *Hitler*, 17.

²¹³ Dikötter, *Dictators*, 41.

Kershaw, *Hitler*, 17.

²¹⁴ Kershaw, *Hitler Myth*, 3

Longerich, *Hitler*, 160.

²¹⁵ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 161.

Taylor, *Film Propaganda*, 171.

²¹⁶ Kershaw, *Hitler Myth*, 72.

Koonz, *The Nazi Conscience*, 22.

²¹⁷ Dikötter, *Dictators*, 41.

²¹⁸ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 189.

²¹⁹ Dikötter, *Dictators*, 41.

Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 105.

²²⁰ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 191, 210-211.

²²¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 67.

²²² Somers & Kok, *Hitler*, 292.

²²³ Ibidem, 259.

²²⁴ Kershaw, *Hitler Myth*, 44.

Williamson, *The Third Reich*, 75.

Shirer, *The Rise and Fall*, 50.

Koonz, *The Nazi Conscience*, 33.

²²⁵ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 189.

²²⁶ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 74, 233.

²²⁷ Taylor, *Film Propaganda*, 173.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 74.

Kershaw, *Hitler Myth*, 59.

Tegelijkertijd wilde hij ook het beeld afgeven van een eenvoudige werkmans en deed hij zich voorkomen alsof hij net was zoals iedere andere Duitser.²²⁸ Daarnaast benoemde hij graag dat hij van simpele en arme komaf was. Dat dit niet met de werkelijkheid strookte en hij in werkelijkheid in zijn ouderlijk huis er altijd warmpjes bij had gezeten, deed niet ter zake.²²⁹ Hij wilde vooral laten zien dat hij zich goed kon inleven in het leven van arme Duitsers. Daarnaast diende dit beeld als inspiratie voor anderen, aangezien hij immers ooit eenvoudig soldaat was en zich had weten op te klimmen tot leider van Duitsland.²³⁰

Hitler liet zich dan ook graag voorkomen als een daadkrachtig man,²³¹ en werd nooit slapend afgebeeld, aangezien hij altijd het toonbeeld van vitaliteit en kracht moest tentoonstellen.²³² Hij zou een harde werker zijn,²³³ wat al het geval was toen hij nog als jongeling in Wenen rondliep.²³⁴ Bovendien was hij een zelfverzekerde burgerman,²³⁵ onverschrokken, besluitvaardig,²³⁶ en vastberaden.²³⁷ Dat imago was dan ook zeker van belang toen hij het in de presidentiële verkiezingen moest opnemen tegen zittend *Reichspräsident* Von Hindenburg in 1932. Hitler liet zich portretteren als jong en vitaal alternatief, maar heel succesvol was dat niet, aangezien Von Hindenburg met een zeer ruime meerderheid werd verkozen.²³⁸

Naast daadkracht probeerde Hitler ook te laten zien dat hij een vaardig leider was.²³⁹ Zo zou hij een vakkundig staatsman zijn,²⁴⁰ die het volk goed zou kunnen verbinden.²⁴¹ Hij zou een voorvechter voor de Duitse eenheid zijn,²⁴² en was het dan ook zeker waard om leider van Duitsland te zijn.²⁴³ Bovendien was hij een patriot en zou hij afrekenen met het verschrikkelijke Verdrag van Versailles.²⁴⁴ Tevens zou hij het Duitse volk ook echt goed

²²⁸ Kershaw, *Hitler Myth*, 72.

²²⁹ Williamson, *The Third Reich*, 14.

²³⁰ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 111.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 127.

²³¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 22.

²³² Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 213.

²³³ Dikötter, *Dictators*, 41.

²³⁴ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 166.

²³⁵ Ibidem, 15.

²³⁶ Koonz, *The Nazi Conscience*, 18.

²³⁷ Somers & Kok, *Hitler*, 61.

Taylor, *Film Propaganda*, 171.

²³⁸ Koonz, *The Nazi Conscience*, 29.

²³⁹ Somers & Kok, *Hitler*, 189.

²⁴⁰ Ibidem, 247.

²⁴¹ Williamson, *The Third Reich*, 49.

²⁴² Kershaw, *Hitler Myth*, 72.

²⁴³ Dikötter, *Dictators*, 35.

²⁴⁴ Kershaw, *Hitler Myth*, 123

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 79.

kunnen begrijpen, aangezien hij een geschiedenisliefhebber was,²⁴⁵ en een echte expert zijn in de Duitse cultuur,²⁴⁶ en kunst.²⁴⁷

Tot slot zou Hitler onrecht worden aangedaan. Deze zogezegde fatsoenlijke, gedisciplineerde, eenvoudige maar daadkrachtige leider, werd door de Beierse regering een spreekverbod opgelegd. Hij zou dan ook vooral het slachtoffer zijn van valse spelletjes die gespeeld werden om zijn redding van Duitsland in de weg te staan.²⁴⁸

4.2 Hitler de superieure en bovennatuurlijke mens

Dat 'redden' van Duitsland was wellicht één van de meest prominente manieren waarop Hitler zich probeerde af te laten beelden. Zo werd hij in de beginjaren bestempeld als de Mussolini van Duitsland.²⁴⁹ Ook zou hij als 'charismatische held',²⁵⁰ het laatste bolwerk zijn tegen het gehate communisme,²⁵¹ was hij verdediger tegen de 'verraderlijke' Joden,²⁵² en zou hij Duitsland redden van het democratische systeem.²⁵³ Hitler zou dan ook de enige hoop voor Duitsland zijn,²⁵⁴ de redder van het vaderland.²⁵⁵ Bovendien was hij niet zomaar een held, maar ook nog eens één met het *Eisernes Kreuz* onderscheidde oorlogsveteraan.²⁵⁶

Daarnaast liet Hitler zich graag vereenzelvigen met positieve resultaten. Zo wist hij persoonlijk Duitsland uit de depressie te halen,²⁵⁷ was hij de reden voor de diplomatieke successen zoals de annexatie van het Sudetenland,²⁵⁸ en persoonlijk verantwoordelijk voor militaire successen, zoals de herinvoering van de dienstplicht en het schofferen van het Verdrag van Versailles middels het militariseren van het Rijnland.²⁵⁹ Bovendien had Hitler niet alleen invloed op aardse zaken. Zo kwam 'goed weer', dat vaak het geval was tijdens bijeenkomsten, bekend te staan als *Hitlerwetter*.²⁶⁰

²⁴⁵ Dikötter, *Dictators*, 40.

²⁴⁶ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 107.

²⁴⁷ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 219

Dikötter, *Dictators*, 40.

²⁴⁸ Zeman, *Nazi Propaganda*, 12, 35.

²⁴⁹ Kershaw, *Hitler*, 32.

²⁵⁰ Ian Kershaw, *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 98.

²⁵¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 50.

²⁵² Williamson, *The Third Reich*, 75.

²⁵³ Koonz, *Nazi Conscience*, 38.

²⁵⁴ Kershaw, *Hitler*, 32.

²⁵⁵ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 221.

²⁵⁶ Kershaw, *Hitler Myth*, 72.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 126-127, 345.

²⁵⁷ Sommers & Kok, *Adolf Hitler*, 151

Kershaw, *Hitler Myth*, 63.

²⁵⁸ Williamson, *The Third Reich*, 75.

²⁵⁹ Kershaw, *Hitler Myth*, 73.

Williamson, *The Third Reich*, 75.

²⁶⁰ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 145.

Hitler liet zichzelf daarnaast ook graag voorkomen als een genie.²⁶¹ Zo zou hij een belezen persoon zijn, die een persoonlijke bibliotheek bezat van maar liefst meer dan 6000 boeken, die hij allemaal zou hebben gelezen.²⁶² Ook was hij de grootste expert op het gebied van theaters en zou hij de grootste meester bouwer en architect zijn van geheel Duitsland.²⁶³ Tot slot had hij niet alleen buitengewoon veel verstand van politieke of culturele zaken, maar zou hij ook een militair genie zijn.²⁶⁴

Dat hij graag te boek stond als krachtig militair leider werd ook weerspiegeld door foto's waarop hij zich liet afbeelden als veroveraar en overwinnaar.²⁶⁵ Bovendien typeerde hij zich graag als veldheer en liet hij zich afbeelden tijdens bezoeken aan de 'voorstes linies'.²⁶⁶ Ook voor de oorlog ging Hitler prat op zijn rol als militair leider. Het waren namelijk militaire leiders die in het verleden Duitsland naar grote hoogtes wisten te leiden. Op een ansichtkaart stond Hitler afgebeeld met Frederik de Grote, Otto von Bismarck en Paul von Hindenburg, waarbij de slogan luidde: "Was der König eroberte, der Fürst formte, der Feldmarschall verteidigte, rettete und einigte der Soldat".²⁶⁷ Hiermee stelde Hitler zich voor als opvolger van deze grote militaire helden uit de Duitse geschiedenis.

Een andere belangrijke en opvallende manier waarop Hitler zich liet propageren, was dat Hitler niet langer slechts een persoon was, maar de verpersoonlijking van het nationaal socialistisch gedachtegoed. Bovendien kwam zijn partij bekend te staan als de 'Hitler Beweging'.²⁶⁸ Dit idee dat Hitler de partij en zelfs geheel Duitsland verpersoonlijkte,²⁶⁹ werd geïntroduceerd door Rudolf Hess. Hij stelde: "Die Partei ist Hitler. Hitler aber ist Deutschland, wie Deutschland Hitler ist".²⁷⁰ Kortom, Hitler, de verpersoonlijking van Duitsland.

Hess speelde een belangrijke rol in de formering van propaganda en vereerde Hitler.²⁷¹ Hitler werd daardoor steeds meer neergezet als bovennatuurlijk persoon. Tijdens de film *Triumph des Willens* kwam Hitler letterlijk vanuit het vliegtuig uit de wolken zetten om het beeld af te geven dat hij de Messias van Duitsland was.²⁷² Ook werden toneelstukken uitgevoerd waarin Hitler werd afgebeeld als Messias,²⁷³ en maakten lokale propagandisten

²⁶¹ Longerich, *Hitler*, 7.

Kershaw, *Hitler Myth*, 50.

²⁶² Dikötter, *Dictators*, 41.

²⁶³ Kershaw, *Hitler Myth*, 59.

²⁶⁴ Ibidem, 151.

²⁶⁵ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 136-137, 306-308, 316-319.

²⁶⁶ Ibidem, 296-297.

²⁶⁷ Shirer, *The rise and Fall*, 90.

²⁶⁸ Kershaw, *Hitler Myth*, 40.

²⁶⁹ Dikötter, *Dictators*, 40.

²⁷⁰ Kershaw, *Hitler Myth*, 69.

²⁷¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 27.

²⁷² Taylor, *Film Propaganda*, 179.

²⁷³ Jowett & O'Donnell, *Propaganda*, 36.

meermaals de vergelijking tussen Hitler en Jezus in hun speeches.²⁷⁴ Hitler werd daarnaast beschreven als onnipotent,²⁷⁵ gift van God,²⁷⁶ halfgod,²⁷⁷ profeet,²⁷⁸ seculier en goddelijk leider,²⁷⁹ apostel van Jezus,²⁸⁰ en groot verdediger van het katholieke geloof.²⁸¹ Opvallend is dat Hitler zich vanaf halverwege de jaren 30 steeds meer over zichzelf uitlaat in pseudo-religieuze termen. Zo zegt hij dat hij een 'slaapwandelaar is, die geleid wordt aan de hand van de voorzienigheid',²⁸² en 'zegt' hij de 'bloedvlag' van de S.A.²⁸³

Kortom, Hitler profileerde zich niet alleen als gewoon mens, maar ook als superieur leider met bovennatuurlijke gaven.

4.3 Setting

Hitler maakte gebruik van andere personen om een bepaald beeld van zichzelf te accentueren. Zo liet hij zich graag omringen door jonge vrouwen om zo gezien te worden als succesvol man.²⁸⁴ Het vaak op de foto gaan met kinderen werd gebruikt om sympathie op te wekken en de menselijke kant van Hitler te benadrukken,²⁸⁵ terwijl foto's met Hitler en zijn Eerste Wereldoorlog kameraden juist weer zijn heldhaftigheid als oorlogsveteraan benadrukte.²⁸⁶ Daarnaast hadden ook de Duitse herders aan Hitlers zijde een duidelijk doel. Hiermee probeerde Hitler een verband te leggen tussen hemzelf en Bismarck.²⁸⁷ Bismarck liet zichzelf namelijk altijd omringen met Duitse doggen.²⁸⁸ Toen Hitler onder *Reichspräsident* Von Hindenburg als *Reichskanzler* aan de macht was, liet hij zich graag met Von Hindenburg afbeelden. Hij probeerde zo het vaderlijke figuur en vertrouwen dat Von Hindenburg genoot over te nemen.²⁸⁹ Ook op minder directe en opzichtelijke manieren maakte Hitler gebruik van anderen. Zo werd in 1942 een speelfilm uitgebracht over Frederik

²⁷⁴ Kershaw, *Hitler Myth*, 39.

²⁷⁵ Ibidem, 3.

²⁷⁶ Ibidem, 59.

²⁷⁷ Williamson, *The Third Reich*, 49.

²⁷⁸ Emerson Vermaat, *Anton Mussert en zijn conflict met de SS* (Soesterberg: Aspekt, 2011), 12.

²⁷⁹ Kershaw, *Hitler Myth*, 106.

²⁸⁰ Dikötter, *Dictators*, 35.

²⁸¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 50.

²⁸² Ibidem, 82.

²⁸³ Taylor, *Film Propaganda*, 186.

²⁸⁴ Longerich, *Hitler*, 160-161

Shirer, *Rise and Fall*, 131.

²⁸⁵ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 7, 50.

Taylor, *Film Propaganda*, 179.

²⁸⁶ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 126-127.

²⁸⁷ Kershaw, *Hitler Myth*, 57.

²⁸⁸ Irrgang, *Hitlers Fotograf*, 105

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 191, 210-211.

Dikötter, *Dictators*, 41.

²⁸⁹ Kershaw, *Hitler Myth*, 55.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 114.

de Grote: *Der Große König*.²⁹⁰ In de speelfilm werd weergegeven hoe Frederik de Grote tegen alle verwachtingen in toch wist te overwinnen, wat precies het beeld was dat Hitler ook van zichzelf wilde laten zien.²⁹¹

Daarnaast werd een duidelijke setting neergezet tijdens spreekbeurten of bijeenkomsten. Zo waren de zalen of buitenplaatsen stevast rijkelijk versierd met nazi symboliek, vlaggen en banieren,²⁹² was vaak een band aanwezig die militaire muziek speelde wanneer Hitler werd binnengeleid,²⁹³ en werd Hitler omringd door mannen in militaire outfits die aan hem de Hitlergroet brachten.²⁹⁴ In de beginjaren zaten op de achtergrond oude respectabele figuren die, indien nodig, de inhoud beter konden duiden alsmede legitimeren.²⁹⁵ Voor Hitler moest alles altijd steeds groter worden. Zeker toen hij aan de macht was, werden gigantisch grote bijeenkomsten georganiseerd waar honderdduizenden mensen aan meededen.²⁹⁶ Bovendien werden de bijeenkomsten vaak gehouden op plaatsen met een specifieke historische lading.²⁹⁷ Geschiedenis speelde dan ook vaak een belangrijke rol in de afweging hoe Hitler in beeld werd gebracht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog liet Hitler zich ook afbeelden in overwonnen gebieden, zoals bijvoorbeeld tijdens een fotosessie met op de achtergrond de Eiffeltoren.²⁹⁸

Tot slot was Hitler gefascineerd door luxe auto's. Dit begon al toen hij op 20 december 1924 uit de gevangenis kwam en de eerste foto gemaakt werd waarbij Hitler poseerde naast een Daimler-Benz.²⁹⁹ Grote open auto's komen veelvuldig terug. Vaak op een manier waarop Hitler in de imposante luxe auto's staat terwijl hij rijdt langs rijen toeschouwers, ofwel terwijl S.A. en S.S. troepen voor hem langs paraderen.³⁰⁰ Naast het feit dat dit macht uitstraalde, werd Hitler door een dergelijke setting ook het middelpunt. In het middelpunt staan was iets dat we dan ook veelvuldig terugzien in de manier waarop Hitler zich liet voorkomen. Een goed voorbeeld hiervan is een foto waarbij Hitler zich laat omgeven

²⁹⁰ Enhanced Cinema, "Der große König – The Great King (1942) | Veit Harlan | 4K Remastered [FULL MOVIE]," Youtube, 1 december, 2023, video, <https://www.youtube.com/watch?v=i3Hlm8-KTCY>.

²⁹¹ Kershaw, *Hitler Myth*, 180.

²⁹² Zeman, *Nazi Propaganda*, 15
Longerich, *Hitler*, 77.

Dikötter, *Dictators*, 38

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 23, 34, 42, 44-45.

²⁹³ Longerich, *Hitler*, 171.

²⁹⁴ Taylor, *Film Propaganda*, 180

Zeman, *Nazi Propaganda*, 15.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 44-45.

²⁹⁵ Longerich, *Hitler*, 172.

²⁹⁶ Taylor, *Film Propaganda*, 180.

Somers & Kok, *Hitler*, 112-113.

²⁹⁷ Robert Gellately, *Oxford History of the Third Reich* (Oxford: Oxford University Press, 2023), 115.

²⁹⁸ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 136-137, 306-308, 316-319.

²⁹⁹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 9.

³⁰⁰ Dikötter, *Dictators*, 37.

Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 17, 20, 56-57.

door de Hitlerjeugd die aandachtig naar hem kijkt.³⁰¹ Daarnaast werd Hitler bijna altijd geflankeerd door S.A. en later S.S. mannen, waarbij Hitler wederom het middelpunt was.³⁰²

4.4 Voorkomen

Wellicht één van de meest iconische uiterlijke kenmerken van Hitler, betreft zijn snor. Deze snor is dan ook niet zomaar door Hitler als gezichtsbeharing gedragen. Toen hem gevraagd werd waarom hij zo'n specifieke kleine snor droeg, stelde hij dat hij een modetrend wilde zetten.³⁰³ Naast de snor, alsmede de typerende scheiding in zijn haar, was het vooral Hitlers priemende blik die hem kenmerkte. Dit was een bewuste keuze, waarmee door de priemende indringende blik Hitler recht in de camera keek om zo direct contact te zoeken met de ander.³⁰⁴ Tevens gebruikte Hitler zijn expressie om vastberaden en commanderend over te komen.³⁰⁵

Ook de oude trenchcoat die Hitler vaak droeg is kenmerkend voor zijn voorkomen.³⁰⁶ Desalniettemin droeg Hitler vrij veel verschillende soorten kleding, vaak ook afhankelijk van de setting waar hij zich in bevond. In de beginjaren droeg hij bijvoorbeeld vaak wat armoedige kleding omdat hij zich niet wilde laten stereotyperen met de rijke elite.³⁰⁷ Dit terwijl hij zich op andere gelegenheden had uitgedost in een driedelig pak vanwege propagandistische foto's voor de presidentsverkiezingen.³⁰⁸ Tegelijkertijd droeg hij ook graag een uniform om zo te voldoen aan het ideaal van een strijder.³⁰⁹ Kortom, Hitler kleepte zich naargelang het publiek en de situatie en liet zich middels specifieke uiterlijke kenmerken makkelijk herkennen.

4.5 Spreekstijl

Als Hitler ergens moest spreken, kwam hij vaak te laat om zo de spanning in de zaal alvast op te bouwen.³¹⁰ Wanneer hij dan eindelijk begon te spreken, sprak hij in het begin aarzelend en niet vloeiend. Langzaamaan kwam hij meer en meer op dreef en begon hij vloeiend en emotioneel te spreken totdat hij zijn retorische climax behaalde met een vaak hoge toonhoogte.³¹¹ Hij werkte daarmee zichzelf op tot razernij en tirades die soms wel drie

³⁰¹ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 43, 152.

³⁰² Robert Gellately, *The Oxford Illustrated History of the Third Reich* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 159.

³⁰³ Dikötter, *Dictators*, 35.

³⁰⁴ Christina Irrgang, *Hitlers Fotograf: Heinrich Hoffmann und die nationalsozialistische Bildpolitik* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2020), 94-96, 115.

³⁰⁵ Longerich, *Hitler*, 158.

³⁰⁶ Shirer, *The Rise and Fall*, 51.

³⁰⁷ Longerich, *Hitler*, 105-106, 158.

³⁰⁸ Koonz, *The Nazi Conscience*, 76.

³⁰⁹ George Victor, *The Pathology of Evil* (Dulles: Potomac Books Inc., 2000), 89.

³¹⁰ Kershaw, *Hitler*, 50-51

Longerich, *Hitler*, 77, 171.

³¹¹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 11.

uur konden duren. Het gevolg was dat hij vaak flink zweette en hij al spugende aan het praten was.³¹² Zbyněk Zeman gaf aan dat Hitlers frequentie tijdens zijn speeches op 228 vibraties per seconde zat, terwijl iemand die boos en luid spreekt, doorgaans tot 200 vibraties komt.³¹³ Ian Kershaw beschrijft daarnaast dat Hitler klonk als een missionaris.³¹⁴

Hitler gebruikte niet alleen zijn stem om zijn boodschap over te brengen. Naast bewuste overdreven grijnzende blikken, waren het vooral ook veel theatrale handbewegingen die zijn woorden kracht bij moesten zetten.³¹⁵ Zo had hij vaak gebalde vuisten,³¹⁶ was hij in de lucht aan het boksen en gebruikte hij vele andere handbewegingen.³¹⁷ Dit alles werd ondersteund met hatelijk, gewelddadig en beledigend taalgebruik jegens anderen,³¹⁸ waarbij hij deze retoriek veelvuldig herhaalde tijdens zijn speeches.³¹⁹ Hitler probeerde vooral haat te accentueren, omdat hij geloofde dat dit een sterke stabiele emotie was.³²⁰ Hij richtte zich tijdens het verkondigen van propaganda dan ook vooral op de emotie van de toehoorder en niet haar verstand.³²¹ Bovendien sprak hij in eenvoudige stereotypen en op banale manieren, aangezien hij ervan overtuigd was dat zijn propaganda moest aansluiten bij de minst intelligente persoon in de massa.³²²

Longerich, *Hitler*, 171-172

³¹² Longerich, *Hitler*, 76-79.

³¹³ Zeman, *Nazi Propaganda*, 11.

³¹⁴ Kershaw, *Hitler*, 42.

³¹⁵ Longerich, *Hitler*, 78

Koonz, *The Nazi Conscience*, 18.

³¹⁶ Somers & Kok, *Adolf Hitler*, 30-31.

³¹⁷ Zeman, *Nazi Propaganda*, 11.

³¹⁸ Koonz, *The Nazi Conscience*, 18.

Kershaw, *Hitler*, 24.

³¹⁹ Longerich, *Hitler*, 77-79.

³²⁰ Kershaw, *Hitler*, 51.

³²¹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 11.

³²² Kershaw, *Hitler*, 50-51.

Longerich, *Hitler*, 80.

5. NSB propaganda

5.1 Beginperiode

Na twee eerdere mislukte pogingen,³²³ richtte Mussert samen met Van Geelkerken op 14 december 1931 de N.S.B op.³²⁴ Een jaar na de oprichting begon de partij steeds meer vaste vormen te krijgen en werd de partij omgezet in een stichting.³²⁵ Mussert werd het enige bestuurslid,³²⁶ en liet zich begin 1933 middels een 'schijnverkiezing' door de leden uitroepen tot algemeen leider.³²⁷ Hij schrapte hierna alle mogelijkheden voor nieuwe verkiezingen.³²⁸

In tegenstelling tot Hitler hield Mussert veel van bureaucratie. Begin 1933 werden dan ook duidelijke hiërarchische organisatiestructuren uitgerold met daarbij diverse kringen, groepen en afdelingen, en zo ook een Propaganda afdeling, te weten Afdeling III. Deze afdeling stond vanaf februari 1933 onder leiding van Herman van Houten.³²⁹ Daarnaast hadden regionale kringen vaak ook hun eigen propagandaleiders.³³⁰

Van Houten stond een agressieve koers voor om middels korte feiten de massa te overtuigen van misleiding door andere partijen.³³¹ Desalniettemin werd hij in de zomer van 1933 al vervangen door Franz Eduard Farwerck.³³² Farwerck was naast Mussert en Van Geelkerken in de beginjaren van de NSB een van de invloedrijkste personen binnen de partij.³³³ Propaganda had dan ook een prominente rol, waarbij ieder lid erop werd aangedrongen zich hiermee bezig te houden.³³⁴

Een van de tactieken die de NSB gebruikte was het eerst in stilte creëren van een kern aanhangers, waarna, indien succesvol, een kring werd gevormd en publiek werd uitgenodigd op vergaderingen.³³⁵ Daarnaast probeerde de NSB haar sprekers op vergaderingen zo goed mogelijk aan te laten sluiten bij de doelgroep, door bijvoorbeeld een spreker van boerenafkomst voor een vergadering met boeren uit te nodigen.³³⁶ Het aantal bezoldigde sprekers breidde in 1934 sterk uit en de NSB wist steeds meer leden voor zich te winnen.³³⁷ Propaganda aan laten sluiten bij specifieke doelgroepen op basis van de religieuze of economische achtergrond was een speerpunt van de NSB. Door de

³²³ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 108, 119, 123.

³²⁴ Vermaat, *Anton Mussert*, 8.

³²⁵ Ibidem, 169.

³²⁶ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 33-34.

³²⁷ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 182-183.

³²⁸ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 34.

³²⁹ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 185-186.

³³⁰ Ibidem, 574, 675

³³¹ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 42.

³³² Annemarie Vermeer, *NSB-Films: propaganda of vermaak?* (Amsterdam: AMABoeken, 1987), 9.

³³³ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 186-187.

³³⁴ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 50.

³³⁵ Ibidem, 43-44.

³³⁶ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 231.

³³⁷ Ibidem, 393.

achtergrond van buurtbewoners in kaart te brengen, kon zo het meest passende pamflet in de brievenbus worden achtergelaten.³³⁸ Daarnaast werd gebruik gemaakt van colportage voor *Volk en Vaderland*,³³⁹ en werden specifieke propaganda-vergaderingen georganiseerd.³⁴⁰ Deze bijeenkomsten werden bovendien aangekleed met posters, vaandels, vlaggen en andere symboliek.³⁴¹ Ook werden brochures en liederenbundels verspreid,³⁴² en probeerde de NSB binnen te dringen bij andere organisaties, zoals de AVRO, om haar ideologie van binnenuit te laten ontspruiten.³⁴³ Tot slot werden andere partijen zwart gemaakt middels spotprenten, om zo hun geloofwaardigheid aan te tasten.³⁴⁴

De NSB richtte zich met haar propaganda in de loop naar de Provinciale Statenverkiezingen in 1935 vooral op industriearbeiders,³⁴⁵ boeren,³⁴⁶ en de middenklasse,³⁴⁷ maar was enkel succesvol bij deze laatste twee doelgroepen.³⁴⁸ Ze presenteerde zich als een ordelijke, redelijke, vaderlandslievende, antikapitalistische beweging en nam een welwillende houding ten opzichte van het christendom aan. Zo zou ze bijvoorbeeld altijd de zondagsheiliging respecteren.³⁴⁹ De propagandacampagne resulteerde er uiteindelijk in dat bijna 8 procent van de Nederlanders op de NSB stemde.³⁵⁰

Mussert was, net als Hitler, ook nauw betrokken bij de totstandkoming van propaganda.³⁵¹ Bovendien had de NSB specifiek ingestelde propaganda inspecteurs die moesten nagaan of hetgeen dat op publieke vergaderingen werd verkondigd wel overeenkomstig het NSB gedachtegoed was.³⁵² Desalniettemin was binnen de partij sprake van twee ideologische kampen. Doordat Mussert geen uitgesproken mening had over bijvoorbeeld het jodenvraagstuk, werden soms tegenstrijdige zaken verkondigd door enerzijds het volkse pro-Duitse antisemitische kamp en anderzijds het burgerlijke fascisme dat meer gelijkenis vertoonde met het fascisme in Italië.³⁵³ Antisemitische uitlatingen, al dan niet verhullend, werden bovendien vanaf 1934 steeds vaker geuit door NSB sprekers.³⁵⁴

³³⁸ Von der Dunk, *In de schaduw*, 188.

³³⁹ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 231-232, 428, 520.

³⁴⁰ Von der Dunk, *In de schaduw*, 188.

³⁴¹ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 50.

³⁴² Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 519.

³⁴³ Ibidem, 765.

³⁴⁴ Von der Dunk, *In de schaduw*, 88.

Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, XL, Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 59, 60, 62, 73, 80, 82, 84, 86, 87, 95, 100, 114, 119, 132, 134,

³⁴⁵ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 309-310.

³⁴⁶ Von der Dunk, *In de schaduw*, 51.

³⁴⁷ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 308, 432-434, 725-726.

³⁴⁸ Von der Dunk, *In de schaduw*, 51, 113-115.

³⁴⁹ Ibidem, 90-91.

³⁵⁰ Stokes, *Anton Mussert and the N.S.B.*, 391.

³⁵¹ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 186.

³⁵² Ibidem, 231.

³⁵³ Ibidem, 497-503, 791.

³⁵⁴ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De zwarte kameraden*, 58-59.

Uiteindelijk bewoog Mussert langzaamaan meer richting het 'volkse' Duitsgezinde kamp,³⁵⁵ maar desondanks bleven de diverse groeperingen binnen de NSB bestaan.³⁵⁶ Eind 1934 besloot Mussert onder druk van het pro-Duitse kamp officieus Joden geen functies meer binnen de partij te geven.³⁵⁷ Ook propagandaleider Farwerck die zich eind 1934 nog had uitgesproken tegen het toenemende antisemitisme, begon zich vanaf 1935 steeds meer antisemitisch te uiten.³⁵⁸

5.2 Overgangperiode

Op 1 februari 1936 werd propagandaleider Farwerck ontslagen vanwege zijn banden met de vrijmetselarij en nam plaatsvervangend leider Van Geelkerken zijn taak over.³⁵⁹ Vanwege angst voor de overheid werd de propaganda door Van Geelkerken vanaf 1936 gedecentraliseerd, zodat het voor de overheid moeilijker werd de propaganda te traceren. Daarnaast werd colportage geïntensiveerd, mantelorganisaties opgericht en een eigen winkel ingericht, de Driehoekswinkel, waar onder meer portretten van Mussert te koop waren.³⁶⁰ In de tweede helft van de jaren 30 werd de strijd tussen de twee kampen steeds meer beslecht in het voordeel van het pro-Duitse 'volkse' kamp, waarbij steeds meer toenadering werd gezocht tot Duitsland,³⁶¹ en we propaganda zien in de vorm van brochures en artikelen waarin het antisemitisme, de rassenleer alsmede de wens voor een groot 'dietsch' rijk steeds meer werd uitgediept.³⁶²

Daarnaast richtte de propaganda zich ook op de beweging zelf. Zo werd de afdeling 'Vorming' opgericht, met als doel de NSB leden praktisch en theoretisch te vormen naar nationaalsocialistisch gedachtegoed.³⁶³ Tevens werden bepalingen omtrent omgangsvormen en symboliek strakker vastgelegd.³⁶⁴ Ondanks dat de NSB tijdens de parlementsverkiezingen van 1937 nog steeds actief haar propaganda verkondigde, onder meer middels mondelinge trein propaganda, het achterlaten van pamfletten op drukke

³⁵⁵ Te Slaa & Klijn, *De NSB: Ontstaan*, 522, 707, 713-714.

³⁵⁶ Ibidem, 506, 697-698.

³⁵⁷ Ibidem, 590.

³⁵⁸ Ibidem, 709-710.

³⁵⁹ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, 29.

³⁶⁰ Ibidem, 30-32.

³⁶¹ Ibidem, 74-77, 122-123, 157-158, 220-221, 227, 233, 237-239, 257, 278, 287-292, 355-357, 384-386, 392, 403.

³⁶² Anton Mussert, *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme* (Utrecht: Hoofdkwartier NSB Maliebaan, 1937), 6-7, 26.

Volk en Vaderland, 9 juli, 1937.

Volk en Vaderland, 26 november, 1937.

Volk en Vaderland, 14 oktober 1938.

Volk en Vaderland, 8 december, 1939

Volk en Vaderland, 19 januari, 1940.

³⁶³ Von der Dunk, *In de schaduw*, 188.

³⁶⁴ *Volk en Vaderland*, 9 oktober, 1936.

Volk en Vaderland, 17 juni, 1938.

publieke plekken, het verspreiden van het nieuwe insigne de wolfsangel, en het in gigantische oplagen verspreiden van redevoeringen, verloor de NSB veel stemmen.³⁶⁵ Als gevolg werd de propaganda afdeling nog verder uitgebouwd met allerlei onderafdelingen, werd steeds meer gebruikgemaakt van negatieve propaganda om anderen zwart te maken en werd vanaf 1938 antisemitische propaganda publiekelijk verspreid, waarbij Joden, communisten en kapitalisten de zondebok werden voor alles dat mis ging in Nederland.³⁶⁶

Terwijl de partij steeds meer radicaliseerde,³⁶⁷ nam het ledenaantal en de abonnementen op *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* gestaag af, waardoor de partij steeds meer in financieel zwaar weer kwam en het steeds lastiger werd om vanaf 1939 nog propaganda te maken.³⁶⁸ Na de inval van Duitsland in Polen nam het ledenaantal nog verder af en kwam de NSB in steeds diepere financiële nood.³⁶⁹

5.3 Oorlogsperiode

Aan deze financiële nood kwam dankzij de Duitse bezetter na mei 1940 een einde. Niet alleen nam het aantal leden en daarmee abonneementhouders in de eerste jaren van de oorlog sterk toe,³⁷⁰ tevens ontving de NSB van de Duitse bezetter een maandelijkse subsidie van 300.000 gulden. Uiteindelijk zou daarmee 80% van de NSB-propaganda uitgaven door de Duitse bezetter worden gefinancierd.³⁷¹ Dit gaf de NSB mogelijkheid om weer actief propaganda te maken en zo zien we een toename in uitgegeven brochures, alsmede de oprichting van de Filmdienst.³⁷²

De door de Filmdienst gemaakte films werden op filmavonden en bioscopen vertoond,³⁷³ en hadden drie vormen. Ten eerste de 'witte' films, ook wel 'Directe Propagandafilms' (D.P.) genoemd, waarin het nationaalsocialisme duidelijk tentoongesteld werd. Daarnaast de 'zwarte' films, gericht op cultuur en cultuurhistorie, fungerend als 'Indirecte Propaganda' (I.P.) en tot slot de uitgebreide reportages (V.) van belangrijke gebeurtenissen uit de beweging.³⁷⁴ Ook waren er plannen om net als de nazi's, speelfilms te maken over bijvoorbeeld het leven van Troelstra, maar hier is het nooit van gekomen.³⁷⁵ Ondanks dat de films vaak specifiek aansloten bij andere vormen van propaganda,³⁷⁶ alsmede gezien het grote succes van films in Nazi Duitsland, is het opvallend dat voor de

³⁶⁵ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, 308-313, 327-328.

³⁶⁶ Ibidem, 437, 442, 445, 628-630.

³⁶⁷ Ibidem, 492-493, 543, 547, 566, 576, 622, 629, 656-657, 696-699, 726-727, 757.

³⁶⁸ Ibidem, 627.

³⁶⁹ Ibidem, 768.

³⁷⁰ Stokes, *Anton Mussert and the N.S.B.*, 401.

³⁷¹ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De Zwarte Kameraden*, 143.

³⁷² Vermeer, *NSB-Films*, 9-11.

³⁷³ Ibidem, 12-13.

³⁷⁴ Ibidem, 23.

³⁷⁵ Ibidem, 11.

³⁷⁶ Ibidem, 91.

Filmdienst van de NSB maar weinig budget werd vrijgemaakt. In de laatste drie jaar van de oorlog ontving zij slechts 1 procent van het totale propaganda budget.³⁷⁷ De propagandadiensten kampten dan ook vaak met financiële tekorten en bovendien was het onduidelijk wie nu precies verantwoordelijk was voor het vaststellen van de diverse budgetten.³⁷⁸ In 1942 werd de propagandadienst gedecentraliseerd en voerde de districten en kring propagandadiensten de boventoon.³⁷⁹

Aangezien de NSB de enige toegestane politieke partij werd, kon zij vanaf 1942 een schaduwkabinet vormen. Officieel had zij geen macht, maar doordat zij wel moest worden geraadpleegd door de Duitse bezetter bij het aanstellen van nieuwe overheidsfunctionarissen, kon de NSB steeds meer belangrijke posities in het land innemen.³⁸⁰ In 1944 waren 275 van de 900 burgemeesters lid van de NSB, alsmede 3 van de 8 secretarissen-generaal, de president van de hoge raad, alle procureur-generaals en bijvoorbeeld ook 7 commissarissen van de provincies.³⁸¹ Tot slot is het opvallend dat Mussert tijdens de oorlogsjaren ook propaganda maakte door publiekelijk kritiek te uiten op de bezetter, wat door hen niet in dank werd afgenomen.³⁸²

³⁷⁷ Ibidem, 16-17.

³⁷⁸ Ibidem, 9.

³⁷⁹ Ibidem, 9.

³⁸⁰ Stokes, *Anton Mussert and the N.S.B.*, 404.

³⁸¹ Zwaan & Zondergeld-Hamer, *De Zwarte Kameraden*, 142.

³⁸² Ibidem, 126, 132-135.

6. Mussert tussen 14 december 1931 en 14 december 1935

In dit hoofdstuk analyseren we hoe Mussert in vergelijking tot Hitler in beeld werd gebracht in de periode vanaf het ontstaan van de NSB tot de 'zuivering' die vanaf eind 1935 zijn intrede deed.³⁸³

6.1 Mussert de mens

Net zoals Hitler, liet Mussert zich voorkomen als fatsoenlijk man.³⁸⁴ Hierbij werd vooral veel nadruk gelegd op het feit dat Mussert betrouwbaar was.³⁸⁵ Daarbij werd ook opgemerkt dat dit vertrouwen niet blindelings was, maar "gewoon" een kwestie van "vol vertrouwen".³⁸⁶ Net zoals Hitler zou Mussert ook bescheiden zijn. Zo vroeg hij tijdens een bezoek aan de brigade van de kring Utrecht om als gewoon brigade-lid aan de motortocht deel te nemen.³⁸⁷ Ook werd hij net zoals Hitler als hoffelijk ofwel eervol omschreven,³⁸⁸ en werd sterk benadrukt dat Mussert gezagsgetrouw zou zijn.³⁸⁹ Toen nieuwe wetgeving bepaalde dat beroepsmilitairen niet meer lid mochten zijn van de NSB, bedankte Mussert hen en ontsloeg hij ze.³⁹⁰ Mussert zou bovendien enkel middels wettige middelen het land willen hervormen en beweerde dat iedere poging de legale weg af te snijden "burgeroorlog" was.³⁹¹ Desalniettemin zijn er ook verschillen. Zo werd Mussert niet geprofileerd als antisemiet,³⁹² en ontbreken beschrijvingen als een sterk gelovig, vreedzaam, aandachtig man en werd ook niet gerept over het hebben van een hoog moraal of het zijn van eenvoudige komaf.

Daarentegen werd Mussert wel net als Hitler als een sterk onbaatzuchtig en liefdevol persoon weergegeven. Zo zou hij zijn beste krachten geven voor het grote doel, de NSB,³⁹³

³⁸³ *Volk en Vaderland*, 14 december, 1935

Cees van Geelkerken, *Voor volk en vaderland: de strijd der Nationaal-Socialistische Beweging 1931 - 14 december - 1941* (Leiden: Nenasu, 1943), 94-95.

³⁸⁴ *Volk en Vaderland*, 18 augustus, 1934.

Volk en Vaderland, 6 oktober, 1934.

³⁸⁵ *Volk en Vaderland*, 14 januari, 1933.

Volk en Vaderland, 11 februari, 1933.

Volk en Vaderland, 14 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 21 april, 1934.

Volk en Vaderland, 4 mei, 1935.

Volk en Vaderland, 16 november, 1935.

³⁸⁶ *Volk en Vaderland*, 14 juli, 1934.

³⁸⁷ *Volk en Vaderland*, 16 februari, 1935.

³⁸⁸ *Volk en Vaderland*, 3 maart, 1934.

³⁸⁹ *Volk en Vaderland*, 23 november, 1935.

Volk en Vaderland, 14 december, 1935.

³⁹⁰ *Volk en Vaderland*, 25 maart, 1933.

³⁹¹ *Volk en Vaderland*, 29 september, 1933.

³⁹² *Volk en Vaderland*, 22 april, 1933.

Volk en Vaderland, 4 februari, 1933.

³⁹³ *Volk en Vaderland*, 21 januari, 1933.

offerde hij zelfs zijn baan op voor het Vaderland,³⁹⁴ en zou hij niets willen verdienen aan het politieke werk.³⁹⁵ Mussert zou dan ook een onbaatzuchtig persoon zijn.³⁹⁶ Daarnaast zou hij veel compassie en medeleven voor zijn kameraden hebben. Dit werd vooral ten toon gesteld middels diverse bezoeken aan ziekenhuizen waar gewonde kameraden lagen.³⁹⁷ Mussert werd echter niet net zoals Hitler als zorgzaam, genereus of als vaderfiguur beschreven.

Daadkracht was daarentegen iets wat ook Mussert graag in zijn imago wilde laten integreren. Zo zou hij een krachtig leider zijn,³⁹⁸ en een echte doener die “woorden omzet in daden”.³⁹⁹ Opvallend is hierbij dat Mussert daarin zichzelf liet vergelijken met Hitler. Zo werd gesteld dat Mussert “een even harde hand” en een “even sterk doorzettingsvermogen” zou bezitten als Hitler.⁴⁰⁰ Ook zou Mussert een echte patriot zijn,⁴⁰¹ die: “enkel geeft om Nederlandsche belangen”.⁴⁰² Bovendien, aangezien de oppositie Mussert een landverrader noemde, werd het belangrijk geacht om aan te geven dat Mussert toch wel een echte Nederlander was.⁴⁰³

Net als Hitler voelde Mussert zich een slachtoffer van de regering. Zo maakte de regering hem ‘onterecht’ uit voor misdadiger en moest hij verschijnen voor de rechter.⁴⁰⁴ Ook zou het onrechtvaardige ontslag van zijn eervolle loopbaan als hoofdingenieur zeer te betreuren zijn. Mussert en Van Geelkerken werden “uitgeworpen alsof zij onwaardig waren”,⁴⁰⁵ terwijl zij bekwame ambtenaren waren die dan ook “onterecht uit hun vak zijn gezet”.⁴⁰⁶

Desalniettemin zijn er ook een aantal opvallende verschillen waar te nemen. Allereerst werd Mussert veelvuldig aangehaald als begaafd spreker. Hij was iemand die

³⁹⁴ *Volk en Vaderland*, 3 maart, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 14 april, 1934.

³⁹⁵ *Volk en Vaderland*, 6 oktober, 1934.

³⁹⁶ *Volk en Vaderland*, 5 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 19 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

³⁹⁷ *Volk en Vaderland*, 7 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 15 december, 1934.

Volk en Vaderland, 20 april, 1935.

³⁹⁸ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1934.

Volk en Vaderland, 20 januari, 1934.

³⁹⁹ *Volk en Vaderland*, 12 oktober, 1935.

⁴⁰⁰ *Volk en Vaderland*, 20 januari, 1934.

⁴⁰¹ *Volk en Vaderland*, 5 mei, 1934.

⁴⁰² *Volk en Vaderland*, 26 oktober, 1935.

⁴⁰³ *Volk en Vaderland*, 18 augustus, 1934.

⁴⁰⁴ *Volk en Vaderland*, 17 februari, 1934.

Volk en Vaderland, 24 februari, 1934.

⁴⁰⁵ *Volk en Vaderland*, 28 april, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

⁴⁰⁶ *Volk en Vaderland*, 17 november, 1934.

goed kon overtuigen,⁴⁰⁷ boeiend kon spreken,⁴⁰⁸ en iets op een zakelijke manier wist uit te leggen.⁴⁰⁹ Zo werd onder meer gezegd dat Mussert het fascisme deed verstaan “als een levensovertuiging waartoe eerst bezinning nodig is”.⁴¹⁰ Belangrijk hierbij was vooral ook het feit dat Mussert zou redeneren aan de hand van feiten.⁴¹¹ Mussert zou dan ook zeer populair zijn, aangezien schijnbaar altijd alle zalen uitverkocht waren en men in drommen kwam om hem te horen spreken.⁴¹² Hij zou dan ook de geestdrift aanwakkeren,⁴¹³ eenheid en ware broederschap brengen,⁴¹⁴ terwijl hij tegelijkertijd een rustig karakter zou bezitten.⁴¹⁵ Het is dan ook erg opvallend dat Mussert vooral rationele propaganda gebruikte, terwijl Hitler zich op de irrationele emotie focuste.

Een ander opvallend verschil is het koningshuis. Mussert propageerde zichzelf vanaf 1933 als een echte liefhebber van de Oranjes.⁴¹⁶ Zo stelde hij onder meer dat het nationaalsocialisme enkel kon regeren, wanneer “het geroepen wordt door het Koninklijk Gezag” en “gedragen wordt door het vertrouwen van het volk”.⁴¹⁷ Duitsland kende geen koningshuis meer, dus hoefde Hitler ook aan niemand anders ‘loyaliteit’ uit te spreken.

Daarnaast speelt intelligentie een zeer belangrijke rol. Nadrukkelijk werd gesproken over Mussert als succesvol ingenieur.⁴¹⁸ Zo werden Musserts successen tijdens zijn carrière

⁴⁰⁷ *Volk en Vaderland*, 25 maart, 1933.

Volk en Vaderland, 6 april, 1935.

Volk en Vaderland, 16 november, 1935.

⁴⁰⁸ *Volk en Vaderland*, 27 oktober, 1934.

⁴⁰⁹ *Volk en Vaderland*, 4 november, 1933.

⁴¹⁰ *Volk en Vaderland*, 25 maart, 1933.

⁴¹¹ *Volk en Vaderland*, 16 november, 1935.

⁴¹² *Volk en Vaderland*, 29 april, 1933.

Volk en Vaderland, 10 juni, 1933.

Volk en Vaderland, 22 juli, 1933.

Volk en Vaderland, 4 november, 1933.

Volk en Vaderland, 9 december, 1933.

Volk en Vaderland, 13 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 27 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 3 februari, 1934.

Volk en Vaderland, 3 augustus, 1935.

Volk en Vaderland, 10 augustus, 1935.

Volk en Vaderland, 22 juli, 1933.

Volk en Vaderland, 16 september, 1933.

Volk en Vaderland, 20 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 8 december, 1934.

⁴¹³ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

⁴¹⁴ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

⁴¹⁵ *Volk en Vaderland*, 25 maart, 1933.

⁴¹⁶ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 10 februari, 1934.

⁴¹⁷ *Volk en Vaderland*, 1 september, 1934.

⁴¹⁸ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1933.

Volk en Vaderland, 25 maart, 1933.

als hoofdingenieur vaak aangehaald,⁴¹⁹ en werd hij veelvuldig beschreven als wijs,⁴²⁰ slim,⁴²¹ en iemand met veel inzicht.⁴²² Opvallend is dat dit op een andere manier naar voren werd gebracht in tegenstelling tot Hitler. Nu had Hitler ook niet een carrière waar je een hoge intelligentie voor nodig had, maar was vooral het verschil in omschrijving opvallend. Hitler werd vaak in de overtreffende trap beschreven als ‘de grootste expert’, terwijl deze overtreffende trap niet voor Mussert werd gebruikt.

Dat zien we ook terug in de manier waarop Mussert als leidersfiguur werd beschreven. Mussert was ‘slechts’ ‘De Leider’,⁴²³ ‘De algemeen Leider der N.S.B.’⁴²⁴, ‘het hoofd van de partij’,⁴²⁵ en de ‘kapitein van het schip’.⁴²⁶ Ook werd vooral benadrukt dat Mussert geen dictator was,⁴²⁷ maar een hervormer,⁴²⁸ en staatsman.⁴²⁹

Mussert werd niet aanbeden of middels superieure termen beschreven. Waar we dit wel een heel klein beetje zien is de manier waarop Mussert werd afgeschilderd toen hij terugkwam van zijn reis naar Nederlands-Indië. Zo werd aangegeven dat de terugkeer van Mussert de NSB nieuwe levensmoed,⁴³⁰ en gevoel van veiligheid gaf.⁴³¹ Ook werd eind 1935 geschreven: “Wij danken den hemel dat Mussert tot ons gekomen is, om aan de goede opbouwende krachten in ons volk leiding te geven”.⁴³²

Tot slot werd dergelijke terminologie gebruikt om Mussert te profileren als groot voorvechter van het christendom. Zo werd hij beschreven als de man die “het geloof van het marxistisch gevaar heeft gered”,⁴³³ en zou Mussert in “naam en daad” de christelijke stempel op het gehele volksleven drukken.⁴³⁴

⁴¹⁹ *Volk en Vaderland*, 3 maart, 1934.

Volk en Vaderland, 5 maart, 1934.

⁴²⁰ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1933.

⁴²¹ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1933.

Volk en Vaderland, 13 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 21 april, 1934.

⁴²² *Volk en Vaderland*, 14 januari, 1933.

⁴²³ *Volk en Vaderland*, 7 januari, 1933.

Volk en Vaderland, 18 augustus, 1934.

Volk en Vaderland, 14 januari, 1933.

Volk en Vaderland, 7 oktober, 1933.

⁴²⁴ *Volk en Vaderland*, 11 februari, 1933.

⁴²⁵ *Volk en Vaderland*, 18 februari, 1933.

⁴²⁶ *Volk en Vaderland*, 1 mei, 1934.

⁴²⁷ *Volk en Vaderland*, 27 mei, 1933.

Volk en Vaderland, 13 juli, 1935.

Volk en Vaderland, 17 augustus, 1935.

⁴²⁸ *Volk en Vaderland*, 18 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 24 augustus, 1935.

⁴²⁹ *Volk en Vaderland*, 7 september, 1935.

⁴³⁰ *Volk en Vaderland*, 14 september, 1935.

⁴³¹ *Volk en Vaderland*, 7 september, 1935.

Volk en Vaderland, 23 november, 1935.

⁴³² *Volk en Vaderland*, 16 november, 1935.

⁴³³ *Volk en Vaderland*, 22 september, 1934.

⁴³⁴ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

6.2 Setting

Net als Hitler begon Mussert zich in het begin ook te vertonen al staande in een open auto.⁴³⁵ Toch werd dit weinig herhaald en stond hij op andere momenten gewoon langs de kant van de weg, bijvoorbeeld toen de W.A. motorbrigade hem passeerde.⁴³⁶ Mogelijk dat dit het gevolg was van een opmerking die de NSB ontving in de NRC. Daar werd namelijk gesteld dat “de heer Mussert speelde voor Hitler in een auto”.⁴³⁷

De aankleding van de spreekbeurten en landdagen van Mussert toonde veel overeenkomsten met die van Hitler. De zalen en podia werden omgeven met vlaggen, banieren en andere NSB symboliek,⁴³⁸ en Mussert kwam binnen geflankeerd door W.A. mannen,⁴³⁹ terwijl de band inzette met militaire muziek,⁴⁴⁰ en zijn aanhangers hem de houzee groet brachten.⁴⁴¹ Daarnaast zocht Mussert net als Hitler ook graag de verbinding met de geschiedenis. Zo legde hij tijdens een heuse ceremonie in Heiligerlee een krans voor Graaf Adolf van Nassau,⁴⁴² alsook in Nederlands-Indië bij het Van Heutsz monument.⁴⁴³ De reis die Mussert maakte naar Nederlands-Indië werd bovendien groots uitgemeten.

⁴³⁵ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 50, 63,

⁴³⁶ *Volk en Vaderland*, 20 april, 1935.

⁴³⁷ *Volk en Vaderland*, 21 oktober, 1933.

⁴³⁸ *Volk en Vaderland*, 22 juli, 1933.

Volk en Vaderland, 6 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 14 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 6 januari, 1934.

“Eerste landdagen van de NSB,” Oorlogsbronnen, z.d., video,

<https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Eerste%20landdag%20van%20de%20NSB?Video%27s=1>.

⁴³⁹ *Volk en Vaderland*, 6 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 20 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 6 april, 1934.

Volk en Vaderland, 20 juli, 1935.

⁴⁴⁰ *Volk en Vaderland*, 14 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 6 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 12 januari, 1935.

⁴⁴¹ *Volk en Vaderland*, 22 juli, 1933.

Volk en Vaderland, 16 september, 1933.

Volk en Vaderland, 20 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 8 december, 1934.

Volk en Vaderland, 14 oktober, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 22 december, 1934.

Volk en Vaderland, 6 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 8 september, 1934.

Volk en Vaderland, 12 januari, 1935.

Volk en Vaderland, 6 april, 1935.

Volk en Vaderland, 24 augustus, 1935.

⁴⁴² *Volk en Vaderland*, 26 mei, 1935.

⁴⁴³ *Volk en Vaderland*, 7 september, 1935.

Dutch Docu Channel, “Mussert visiting the Dutch East Indies 1935,” Youtube, 14 november, 2012, video, <https://www.youtube.com/watch?v=vpjrlhlaZ9Y>.

Klaarblijkelijk was het bijzonder om in een vliegtuig te vliegen en poseerde Mussert dan ook graag voor foto's naast het vliegtuig.⁴⁴⁴ Tevens werd Mussert meerdere keren bewust in beeld gebracht omgeven door boeren. De titels bij deze foto's luiden dan ook "Sprekende met een volksgenoot uit Drenthe",⁴⁴⁵ en "Mussert bij de boeren".⁴⁴⁶

Tot slot vallen in deze periode twee zaken op die duiden op een duidelijk verschil tussen Mussert en Hitler. Het gaat hierbij vooral om daar waar Mussert juist niet werd afgebeeld, alsook de manier waarop hij werd afgebeeld met anderen. Tijdens de oprichting van een NSB kring in Nederlands-Indië poseert de groep voor een fotomoment. Gepositioneerd in hun midden is een grote foto te zien, maar hier staat tegen alle verwachting in niet Mussert op, maar koningin Wilhelmina.⁴⁴⁷ In een ander geval zien we een foto met daarbij geschreven "Onze Zwaar Gewonde Kameraad. Mussert bezoekt hem in het ziekenhuis". Opvallend, de foto betreft enkel de zwaargewonde kameraad liggend in een bed, Mussert ontbreekt.⁴⁴⁸ Daarnaast waren er in algemeenheid relatief weinig posters en affiches waarop Mussert werd afgebeeld. In plaats daarvan werd vooral de NSB als beweging en het nationaalsocialistische gedachtegoed gepropageerd.⁴⁴⁹

Wat daarnaast opvalt is de manier waarop Mussert werd afgebeeld ten opzichte van andere N.S.B. voormannen. Zo wist vooral Van Geelkerken zich in deze periode altijd zeer duidelijk op de voorgrond naast Mussert te positioneren.⁴⁵⁰ Daarbij is vooral een foto tijdens

⁴⁴⁴ *Volk en Vaderland*, 20 juli, 1935.

Volk en Vaderland, 3 augustus, 1935.

⁴⁴⁵ *Volk en Vaderland*, 13 juli, 1935.

⁴⁴⁶ *Volk en Vaderland*, 7 december, 1935.

⁴⁴⁷ *Volk en Vaderland*, 17 februari, 1934.

⁴⁴⁸ *Volk en Vaderland*, 15 december, 1934.

⁴⁴⁹ *Volk en Vaderland*, 1 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 6 oktober, 1934.

Volk en Vaderland, 30 maart, 1935.

Volk en Vaderland, 21 september, 1935.

Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 47,

Het Geheugen, "De hand aan den ploeg," geraadpleegd op 18 december, 2024,

https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/de-hand-aan-den-ploeg-nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=RA01%3A30051001456224.

Het Geheugen, "N.S.B. lijst 7," geraadpleegd op 18 december, 2024,

https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/s-lijst--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A49675

Het geheugen, "Ik stem Mussert," geraadpleegd op 18 december, 2024,

https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/ik-stem-mussert--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A50304.

Het Geheugen, "N.S.B. stemt v. Geelkerken. Lijst 12.," geraadpleegd op 18 december, 2024.

https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/s-stemt-geelkerken-lijst--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A49813.

⁴⁵⁰ *Volk en Vaderland*, 24 maart, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

Volk en Vaderland, 7 september, 1935.

de landdag in oktober 1935 opvallend. Op deze foto werd Van Geelkerken centraal in beeld gebracht op het middelste stuk podium, terwijl Mussert er linksboven op een donkere achtergrond boven hing, waarbij Van Geelkerken dan ook het middelpunt was in plaats van de leider Mussert.⁴⁵¹

6.3 Voorkomen

Mussert had in tegenstelling tot Hitler geen specifieke kenmerken die hem deden opvallen. Zo nu en dan droeg hij burgerkleding en had hij soms een hoed op.⁴⁵² Vaak had hij ook zijn W.A. uniform aan, vooral op portretfoto's en tijdens parades. Opvallend is echter dat hij daarbij zijn pet niet vaak droeg.⁴⁵³

Als we vervolgens kijken naar hoe Mussert werd geportretteerd, zien we een behoorlijk verschil met Hitler. Daar waar Hitler over het algemeen de priemende blik in de camera, alsmede het gebruik van handgebaren eigen was, lijkt Mussert dit juist te mijden. In de vijf portretfoto's die van Mussert zijn gemaakt, kijkt hij in drie van de vijf foto's naar links of naar rechts.⁴⁵⁴ In de twee foto's waar hij wel de camera in kijkt, heeft hij een open, wazige, nietszeggende blik.⁴⁵⁵

6.4 Spreekstijl

In deze eerste periode zijn weinig beelden van Mussert opgenomen om zijn spreekstijl goed te analyseren. In totaal beschikken we over slechts drie fragmenten van ongeveer twee à drie minuten lang, waardoor het lastig is om een valide vergelijking te maken. Desalniettemin geeft dit wel een indruk omtrent hoe Mussert sprak en zichzelf hield. Bij de eerste beelden in 1933 tijdens een kranslegging in Heiligerlee stond Mussert erg stijf achter de microfoon. Zijn gezichtsuitdrukking was ernstig en zijn armen liet hij langs zijn lichaam

⁴⁵¹ *Volk en Vaderland*, 19 oktober, 1935.

⁴⁵² *Volk en Vaderland*, 5 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 13 juli, 1935.

Volk en Vaderland, 20 juli, 1935.

Volk en Vaderland, 3 augustus, 1935.

Volk en Vaderland, 17 augustus, 1935.

Volk en Vaderland, 7 december, 1935.

⁴⁵³ *Volk en Vaderland*, 20 april, 1935.

Volk en Vaderland, 14 oktober, 1933.

Volk en Vaderland, 7 september, 1935.

Volk en Vaderland, 29 september, 1934.

Volk en Vaderland, 9 maart, 1934.

⁴⁵⁴ *Volk en Vaderland*, 6 januari, 1934.

Volk en Vaderland, 20 september, 1934.

Volk en Vaderland, 9 maart, 1934.

Volk en Vaderland, 7 september, 1935.

⁴⁵⁵ *Volk en Vaderland*, 24 februari, 1934.

Volk en Vaderland, 5 mei, 1934.

hangen. Mussert sprak luid, maar rustig en met tussenpozen tussen zijn zinnen, waarbij hij specifieke woorden beklemtoonde.⁴⁵⁶

De tweede keer zien we Mussert een jaar later op 28 april 1934 tijdens een bijeenkomst in de RAI. Wederom maakte Mussert weinig handgebaren, alhoewel zijn armen niet enkel meer stijfjes naast zijn lichaam hield. Hij accentueerde specifieke zinnen die hij uitsprak middels een wat laag gehouden open linkerhand. Wederom keek hij vooral ernstig en sprak hij luid, maar rustig. Deze keer gebruikt hij ook korte zinnen met tussenpozen en beklemtoonde hij specifieke woorden.⁴⁵⁷

De laatste keer was tijdens de landdag in Utrecht op 13 oktober 1935. Net zoals voorheen sprak hij luid maar rustig, beklemtoonde specifieke woorden en gebruikte hij veel tussenpozen tussen de zinnen die hij uitsprak. Ook qua lichaamshouding was er geen verschil, waarbij hij wederom enkel wat gebruikmaakte van zijn open linkerhand om specifieke woorden te accentueren.⁴⁵⁸

Het beeld dat we van Mussert krijgen is drastisch anders in vergelijking met Hitler. Waarbij Hitler druk, agressief en vooral heel bewegelijk was, zien we niets daarvan terug bij Mussert. In dit opzicht is het beeld dat zij afgeven dan ook volstrekt anders.

6.5 Conclusie

Concluderend kan worden vastgesteld dat Mussert in deze periode in veel opzichten vooral als fatsoenlijk man werd afgebeeld, maar tegelijkertijd veel specifieke kenmerken, zoals de vaderfiguur of de hoge moraal, in tegenstelling tot bij Hitler, niet tentoon worden gesteld. Tegelijkertijd richt Mussert zich, in tegenstelling tot Hitler, op het verstand. Ook zien we zo goed als niets terugkomen van de superieure Hitler en maakte Mussert weinig gebruik van specifieke settings om zichzelf net als Hitler te profileren. Tot slot is de spreekstijl van Mussert volstrekt anders dan die van Hitler, al zij het dat er weinig beeldmateriaal is om daar een goed oordeel over te kunnen vellen.

⁴⁵⁶ Zihni Ozdil, "Amsterdam: De Landdag Van De NSB In Het RAI-gebouw (28 april 1934)," Youtube, 8 juli, 2024, video, <https://www.youtube.com/watch?v=aFEhPaAAp3o>.

⁴⁵⁷ Ibidem.

⁴⁵⁸ NISV, "Mussert spreekt (acte 1)," Beeld&Geluid, 28 juni, 2021, video, <https://peertube.beeldengeluid.nl/w/ocxXSUTBmDGhMnhX8V4RyA>.

7. Mussert tussen 14 december 1935 en 10 mei 1940

In dit hoofdstuk analyseren we hoe Mussert in vergelijking tot Hitler werd geprofileerd in de periode tussen 14 december 1935 en het begin van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland op 10 mei 1940.

7.1 Mussert de mens

Net als in de voorgaande periode deed Mussert zich, net als Hitler, voorkomen als een fatsoenlijk persoon. Hij zou eerlijk, oprecht,⁴⁵⁹ betrouwbaar,⁴⁶⁰ bescheiden,⁴⁶¹ en ruiterslijk zijn.⁴⁶² Daarnaast werd ook benadrukt hoe Mussert zijn baan en hele leven in de waagschaal stelde voor volk en vaderland.⁴⁶³ Opvallend is dat Mussert ook als sympathiek en gevoelig werd geprofileerd. Dit kwam vooral naar voren in een artikel dat hij schreef op 19 februari 1937, waarin hij zich uitsprak tegen dierenleed van paarden en honden in Limburgse mijnen.⁴⁶⁴

Ook het daadkrachtige karakter dat Mussert net als Hitler zou bezitten, werd wederom uitvoerig naar voren gebracht.⁴⁶⁵ Zo zou Mussert beschikken over veel wilskracht,⁴⁶⁶ was hij een echte volhouder,⁴⁶⁷ en harde werker.⁴⁶⁸ In tegenstelling tot de voorgaande periode zien we ook een nieuwe karakterisering. Veelvuldig werd Mussert namelijk beschreven als een strijder.⁴⁶⁹ Daarnaast werd meer nadruk gelegd op de fysieke

⁴⁵⁹ *Volk en Vaderland*, 23 april, 1937.

Volk en Vaderland, 23 oktober, 1936.

Volk en Vaderland, 1 maart, 1940.

⁴⁶⁰ *Volk en Vaderland*, 24 december, 1937.

Volk en Vaderland, 28 januari, 1938.

Volk en Vaderland, 6 mei, 1938.

Volk en Vaderland, 20 mei, 1938.

Volk en Vaderland, 24 juni, 1938.

Volk en Vaderland, 30 december, 1938.

Volk en Vaderland, 28 april, 1938.

Volk en Vaderland, 28 januari, 1938.

⁴⁶¹ Jan Hollander, *Het verraad der N.S.B.* (Amsterdam: De Amsterdamsche Keurkamer, 1941), 171.

⁴⁶² *Volk en Vaderland*, 23 april, 1937.

⁴⁶³ *Volk en Vaderland*, 22 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 28 januari, 1938.

Volk en Vaderland, 20 november, 1936.

L. Lindeman, *Het Nationalisme van de N.S.B.: een documentaire over het einde 1931-zomer 1939* (Leiden: Nenasu, 1939), 8.

⁴⁶⁴ *Volk en Vaderland*, 19 februari, 1937.

⁴⁶⁵ *Volk en Vaderland*, 18 september, 1936.

Volk en Vaderland, 6 november, 1936.

Volk en Vaderland, 28 mei, 1937.

Volk en Vaderland, 8 april, 1938.

⁴⁶⁶ *Volk en Vaderland*, 1 februari, 1936.

⁴⁶⁷ *Volk en Vaderland*, 28 april, 1939.

⁴⁶⁸ *Volk en Vaderland*, 3 november, 1939.

Volk en Vaderland, 18 december, 1936.

⁴⁶⁹ *Volk en Vaderland*, 13 mei, 1938.

kracht van Mussert. Zo werd vermeld dat Mussert een half uur lang met zijn hand omhoog stond om voorbijtrekkende kameraden te begroeten,⁴⁷⁰ zou hij beschikken over sterke handen en schouders,⁴⁷¹ en wist hij altijd met krachtig gebaar de houzee roepende kameraden tot stilte te manen.⁴⁷²

Wederom werd Mussert naar voren gebracht als begaafd spreker. Mussert zou in eenvoudige,⁴⁷³ logische taal,⁴⁷⁴ zonder omhaal van woorden,⁴⁷⁵ zich duidelijk en vol overtuiging,⁴⁷⁶ glashelder weten uit te drukken.⁴⁷⁷ Tevens werd gesteld dat Mussert “ons zonder zweem van pose” wist te bezielen,⁴⁷⁸ en zijn toehoorders wist te ontroeren.⁴⁷⁹ Vooral dit laatste is opvallend, aangezien naast het verstand, nu ook werd aangegeven dat Mussert zijn toehoorders emotioneel wist te raken, wat meer gelijkenis vertoont met Hitler. Tevens werd het rustige karakter van Mussert benadrukt,⁴⁸⁰ en werd Musserts rol als verbinder geaccentueerd. Zo liet de NSB een gigantische bronzen klok maken, waarmee Mussert tot saamhorigheid en eenheid zou oproepen.⁴⁸¹

Intelligentie speelt ook in deze periode nog een belangrijke rol. Zo zou Mussert een scherpzinnig man zijn,⁴⁸² en werden nog steeds veelvuldig zijn successen als hoofdingenieur aangehaald.⁴⁸³ Ook werd benadrukt dat Mussert een echte patriot was,⁴⁸⁴ en nog steeds het slachtoffer van de regering. Een saillant detail is daarbij dat niet alleen Mussert het

Volk en Vaderland, 3 juni, 1938.

Volk en Vaderland, 4 november, 1938.

Volk en Vaderland, 2 juni, 1939.

Volk en Vaderland, 16 februari, 1940.

⁴⁷⁰ *Volk en Vaderland*, 5 juni, 1936.

⁴⁷¹ *Volk en Vaderland*, 28 oktober, 1938.

⁴⁷² *Volk en Vaderland*, 16 oktober, 1936.

⁴⁷³ *Volk en Vaderland*, 21 augustus, 1936.

⁴⁷⁴ *Volk en Vaderland*, 21 augustus, 1936.

⁴⁷⁵ *Volk en Vaderland*, 8 februari, 1936.

⁴⁷⁶ *De hagespraak: geïllustreerd gedenkboek, ter herinnering aan de eerste nationale hagespraak der N.S.B. gehouden te Lunteren op 1 juni 1936* (Kortenhoef: Hobera, 1936), 9.

⁴⁷⁷ *Volk en Vaderland*, 3 februari, 1939.

⁴⁷⁸ *Volk en Vaderland*, 8 februari, 1936.

⁴⁷⁹ *Volk en Vaderland*, 3 december, 1937.

⁴⁸⁰ *Volk en Vaderland*, 3 juli, 1936.

Volk en Vaderland, 1 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 8 april, 1938.

⁴⁸¹ *Volk en Vaderland*, 11 december, 1936.

Volk en Vaderland, 29 april, 1938.

⁴⁸² Lindeman, *Het nationalisme*, 7.

⁴⁸³ *Volk en Vaderland*, 8 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 20 november, 1936.

Volk en Vaderland, 12 april, 1937.

Volk en Vaderland, 24 juni, 1938.

⁴⁸⁴ *Volk en Vaderland*, 23 april, 1937.

Volk en Vaderland, 5 november, 1937.

Volk en Vaderland, 9 september, 1938.

Volk en Vaderland, 28 april, 1939.

slachtoffer zou zijn, maar ook de NSB belachelijk werd gemaakt, “zoals ook Mussert werd gedwongen zijn ambt neer te leggen”.⁴⁸⁵

Een nieuwkomer in deze periode is hoe Mussert altijd gelijk zou hebben.⁴⁸⁶ Mussert zou het altijd beter weten dan de huidige regering met betrekking tot bijvoorbeeld het buitenlandbeleid aangaande de Italiaanse aanval op Abessinië.⁴⁸⁷ Tevens werd geacht dat Mussert andere beleidskeuzes van de regering, zoals de wijziging van de dienstplicht,⁴⁸⁸ of de uitbreiding van de Nederlandse vloot,⁴⁸⁹ altijd al veel eerder en beter had zien aankomen. De beeldvorming van Mussert als gewone mens is dan ook ietwat uitgebreid, maar nog steeds missen veel eigenschappen en beschrijvingen in vergelijking met Hitler.

7.2 Mussert de ‘superieure’ leider

In deze periode nemen we een verandering waar in hoe Mussert als leider werd geprofileerd. Zo zou hij een staatsman zijn en geen verfoeide politicus,⁴⁹⁰ en verschijnt een nieuw symbool: ‘de zweep van Mussert’. Hiermee werd bedoeld op de invloed die Mussert toen al zou weten uit te oefenen op de regering.⁴⁹¹ Zo werd gesteld dat bij het formeren van nieuw beleid allereerst werd nagedacht wat Mussert ervan zou kunnen vinden.⁴⁹² Onbekend is of deze ‘zweep’ van Mussert afgekeken was van het zweepje dat Hitler altijd bij zich droeg in de jaren 20.⁴⁹³ Ook werd nog steeds over hem gesproken als zijnde geen dictator.⁴⁹⁴

Tegelijkertijd zien we een milde vorm van verering terugkomen. Zo werd gesproken over Mussert als “de leider die in ons hart leeft”,⁴⁹⁵ en werd gesteld dat Mussert naast God en Oranje de schipper is, die “het geloof en vertrouwen” terug zal brengen wat “ons volk

⁴⁸⁵ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1938.

⁴⁸⁶ *Volk en Vaderland*, 9 mei, 1936.

Volk en Vaderland, 17 juli, 1936.

Volk en Vaderland, 24 juli, 1936.

Volk en Vaderland, 14 augustus, 1936.

Volk en Vaderland, 5 maart, 1937.

Volk en Vaderland, 18 juni, 1937.

Volk en Vaderland, 12 april, 1937.

Volk en Vaderland, 7 oktober, 1938.

Arbeider!: socialisme van de daad: jouw strijd! (Utrecht: N.S.B., 1940), 22.

⁴⁸⁷ Lindeman, *Het nationalisme*, 295.

Volk en Vaderland, 2 oktober, 1936.

⁴⁸⁸ *Volk en Vaderland*, 1 oktober, 1937.

⁴⁸⁹ *Volk en Vaderland*, 23 september, 1938.

Volk en Vaderland, 28 april, 1939.

⁴⁹⁰ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1938.

⁴⁹¹ *Volk en Vaderland*, 12 februari, 1937.

⁴⁹² *Volk en Vaderland*, 25 april, 1936.

⁴⁹³ Kershaw, *Hitler*, 53.

⁴⁹⁴ *Volk en Vaderland*, 8 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 24 december, 1936.

⁴⁹⁵ *Volk en Vaderland*, 8 februari, 1936.

groot maakt”.⁴⁹⁶ Ook werd Mussert steeds meer gekarakteriseerd als held en bevrijder.⁴⁹⁷ Zo zou Mussert het land bevrijden en aan het Nederlandse volk teruggeven,⁴⁹⁸ rekende hij af met de machten der verdrukking,⁴⁹⁹ gaf hij vertrouwen in de toekomst,⁵⁰⁰ en zou hij persoonlijk het marxisme beëindigen.⁵⁰¹ Tot slot zou Mussert ook als enige de stem van het Nederlandse volk kunnen vertolken.⁵⁰² Zo werd geschreven: “Slechts één volk, één wil van ziel, geleid door Mussert kan weer iets grootsch verrichten”.⁵⁰³

Dat Mussert de enige is die het Nederlandse volk kan redden zien we in de voorgaande periode niet op deze manier terugkomen. Hierin vertoont hij dan ook meer gelijkenis met hoe Hitler werd weergegeven als redder van Duitsland.

7.3 Setting

In deze periode verandert niet veel betreffende de aankleding van de zalen met vlaggen, vaandels en andere NSB symboliek, de nadrukkelijke aanwezigheid van W.A. mannen,⁵⁰⁴ en de manier waarop Mussert werd toegejuicht door zijn aanhangers.⁵⁰⁵ Ook de historische setting was nog steeds van belang, waarbij bij de landdag in Lunteren werd gesteld dat het “natuurschoon” gepaard ging met “eeuwenoude historie”.⁵⁰⁶ Opvallend is echter dat Mussert weer gebruikmaakte van een open auto en zich schijnbaar niet meer liet leiden door angst voor mogelijke Hitler vergelijkingen.⁵⁰⁷

In het vorige hoofdstuk gaven we aan dat Mussert soms wat onzichtbaar lijkt in de propaganda en niet hij, maar de NSB an sich ofwel het nationaalsocialisme sterker werd

⁴⁹⁶ *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1938.

⁴⁹⁷ *Volk en Vaderland*, 22 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 2 mei, 1936.

⁴⁹⁸ *Volk en Vaderland*, 23 april, 1937.

⁴⁹⁹ *Volk en Vaderland*, 17 maart, 1939.

⁵⁰⁰ *De Hagespraak*, 9.

⁵⁰¹ *Volk en Vaderland*, 2 mei, 1936.

⁵⁰² *Volk en Vaderland*, 28 januari, 1938.

⁵⁰³ *Volk en Vaderland*, 21 mei, 1937.

⁵⁰⁴ *De Hagespraak*, 37.

Volk en Vaderland, 25 april, 1936.

Volk en Vaderland, 8 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 22 februari, 1936.

Volk en Vaderland, 18 december, 1936.

Volk en Vaderland, 21 mei, 1937.

Volk en Vaderland, 10 juni, 1938.

⁵⁰⁵ *Volk en Vaderland*, 16 mei, 1936.

Volk en Vaderland, 5 juni, 1936.

Volk en Vaderland, 21 augustus, 1936.

Volk en Vaderland, 30 april, 1937.

Volk en Vaderland, 8 februari, 1936.

⁵⁰⁶ *Volk en Vaderland*, 2 mei, 1936.

⁵⁰⁷ *Volk en Vaderland*, 21 augustus, 1936.

Volk en Vaderland, 5 juni, 1936.

Gelders Archief, “Hagespraak in Lunteren, ca. 1937 - 1939,” Gelders Archief, 28 december, 2023, video, <https://www.youtube.com/watch?v=ihrGoE0zIzY>.

gepropageerd. Datzelfde zien we in deze periode ook. Ondanks dat meer foto's van Mussert verschijnen,⁵⁰⁸ ontbreekt hij nog vaak op plekken waar we hem hadden verwacht. Op een spotprent waarin Colijn belachelijk werd gemaakt, ging niet Mussert er met de winst vandoor, maar de NSB.⁵⁰⁹ Op weer een andere poster was het niet Mussert die bestaanszekerheid bracht, maar het nationaalsocialisme.⁵¹⁰ Ook laat een affiche weten dat het de beginselen van de NSB zijn die overtuigen, wederom geen woord over Mussert.⁵¹¹ Bovendien werd op 30 april 1937 met veel poespas aangegeven dat Generaal Seyffaerdt toetrad tot de NSB. Opvallend genoeg was het niet Mussert die Seyffaerdt wist te overtuigen, maar het nationaalsocialisme dat hem zo aantrok. Mussert werd überhaupt niet benoemd in het stuk.⁵¹² Kortom, op veel manieren propageert de NSB zichzelf en Mussert krijgt dan ook niet altijd de centrale rol.⁵¹³ In affiches, waar hij wel werd genoemd, was dat vaak met naam, zonder zijn portret.⁵¹⁴

Wat betreft de verhouding tussen Mussert en Van Geelkerken, lijkt het erop dat Van Geelkerken iets meer naar de achtergrond is verdwenen. Hij verscheen minder vaak op foto's pal naast Mussert. Tevens werd hij als zendbode naar Nederlands-Indië gestuurd,⁵¹⁵ en werd hij soms bejegend als 'kameraad' in plaats van 'mede-oprichter' of 'plaatsvervangend leider'.⁵¹⁶

7.4 Voorkomen

Opvallend is allereerst dat veel van dezelfde foto's uit de voorgaande periode nog steeds werden gebruikt voor het voorkomen van Mussert.⁵¹⁷ Uit de nieuwe foto's, valt verder op dat Mussert zich vaak in W.A. uniform zonder pet liet portretteren, hij niet in de camera keek,

⁵⁰⁸ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, XVI.

⁵⁰⁹ *Volk en Vaderland*, 5 juni, 1936.

⁵¹⁰ *Volk en Vaderland*, 6 mei, 1938.

⁵¹¹ *Volk en Vaderland*, 31 maart, 1939.

⁵¹² *Volk en Vaderland*, 30 april, 1937.

⁵¹³ *Volk en Vaderland*, 31 maart, 1939.

Volk en Vaderland, 14 april, 1939.

Volk en Vaderland, 16 juni, 1939.

Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, XIX, XLIII, XLIV, XLV,

Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 75, 86, 87, 99, 106, 110, 111, 114, 116, 124, 128, 130, 136, 141,

⁵¹⁴ Klijn & Te Slaa, *De NSB: Twee werelden*, XV, XVII, XVIII, XX, XXIV, XXV,

Aarse & Marinus, *Hou Zee*, 89, 105, 113, 123, 133,

⁵¹⁵ *Volk en Vaderland*, 4 november, 1938.

Volk en Vaderland, 8 juli, 1938.

⁵¹⁶ *Volk en Vaderland*, 8 juli, 1938.

⁵¹⁷ *Volk en Vaderland*, 18 september, 1936.

Volk en Vaderland, 12 februari, 1937.

Volk en Vaderland, 16 november, 1937.

Volk en Vaderland, 3 december, 1937.

Volk en Vaderland, 29 april, 1938.

Volk en Vaderland, 31 juli, 1936.

Volk en Vaderland, 14 augustus, 1936.

Volk en Vaderland, 28 april, 1939.

maar wel een ernstige serieuze blik aannam. Verder maakte hij geen handgebaren maar hangen zijn handen naast zijn lichaam of zijn ze in elkaar gevouwen.⁵¹⁸ We zien dan ook niet veel verschillen met de voorgaande periode en daarmee laat Mussert zich nog steeds beduidend anders afbeelden dan Hitler.

7.5 Spreekstijl

Uit deze periode is geen beeldmateriaal te zien waarop we Mussert horen praten. De schaarse beelden die er zijn, zijn ofwel zonder geluid, ofwel verhalend, waardoor deze niet gebruikt kunnen worden voor een adequate vergelijking tussen Mussert en Hitler.

7.5 Conclusie

Concluderend zien we dat de menselijke kant van Mussert wat uitgebreider werd weergegeven, maar nog steeds in veel opzichten niet tipt aan het diverse karakter dat van Hitler werd geschetst. Opvallend is wel dat Mussert zijn volgelingen nu ook schijnbaar emotioneel lijkt te raken. Ook ontstaat een milde vorm van Mussert als superieure mens die, net als Hitler, 'het volk' zal redden. Tot slot zien we in het voorkomen niet veel verschil ten opzichte van de voorgaande periode, waarmee Mussert zich dus beduidend anders laat voorkomen dan Hitler. Blijkbaar heeft de eerste ontmoeting die Mussert in 1936 met Hitler had, waarin hij Hitler erkende als zijn "meerdere" en beschreef als een profeet met bijna bovennatuurlijke ogen,⁵¹⁹ nog weinig zichtbare invloed uitgeoefend op hoe hij zichzelf daarna ging profileren.

⁵¹⁸ *Volk en Vaderland*, 18 maart, 1938.

Volk en Vaderland, 29 december, 1939.

Volk en Vaderland, 11 maart, 1938.

Volk en Vaderland, 21 mei, 1937.

Volk en Vaderland, 9 april, 1937.

⁵¹⁹ Klijn & Te Slaa, *De NSB, Twee werelden*, 227.

8. Mussert tussen 10 mei 1940 en 5 mei 1945

In dit laatste hoofdstuk analyseren we hoe Mussert in vergelijking tot Hitler werd geprofileerd in de oorlogsperiode tussen 10 mei 1940 en de bevrijding van Nederland op 5 mei 1945. Desalniettemin wordt het beeld vooral gevormd door de eerste oorlogsjaren, aangezien vanaf de invasie van de geallieerden in Normandië steeds minder propaganda werd geproduceerd door de NSB. Het weekblad *Volk en Vaderland* werd bijvoorbeeld ingekort van 8 naar 4, naar 2 en uiteindelijk zelfs naar 2 halve pagina's en bovendien werden teksten uit andere edities gekopieerd. Ook werden in deze periode geen nieuwe brochures meer uitgegeven.

8.1 Mussert de mens

Net als in de voorgaande periodes, liet Mussert zich net als Hitler als fatsoenlijk mens voorkomen.⁵²⁰ Zo werd vermeld dat Mussert eerlijk en respectvol was,⁵²¹ en een “goed en rechtschapen” hart zou hebben.⁵²² Een opvallend verschil is de nadruk die gelegd werd op het feit dat Mussert niet corrupt zou zijn.⁵²³ Zo zou hij niet in “perverse goudstromen” of in “winstgevende commisseriaten” duiken.⁵²⁴ In deze periode werd ook extra veel aandacht besteed aan het betrouwbare karakter van Mussert,⁵²⁵ en begon dit zelfs superieure trekken te vertonen. Zo zou Mussert de “verpersoonlijking van trouw” zijn,⁵²⁶ en te vertrouwen, omdat enkel hij het “Nederlandsche volk kan redden”.⁵²⁷ Ook werd gesteld dat de trouw aan Mussert voortkwam uit het idee dat wanneer Mussert bevelen geeft “dan weten wij, dat het goed is en doen onzen plicht”.⁵²⁸ Tegelijkertijd werd ook het verstand benadrukt, aangezien er tevens gesteld werd dat het vertrouwen in Mussert een “gewettigd vertrouwen” was, “niet een oppervlakkige gevoelsaandoening”.⁵²⁹ We zien hierin dan ook een spagaat waarin

⁵²⁰ *Volk en Vaderland*, 11 oktober, 1940.

Volk en Vaderland, 9 januari, 1942.

⁵²¹ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

Hollander, *Het verraad*, 20, 169.

⁵²² *Volk en Vaderland*, 28 maart, 1941.

⁵²³ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 12-13, 39.

⁵²⁴ *Ibidem*, 19.

⁵²⁵ *Volk en Vaderland*, 15 november, 1940.

Volk en Vaderland, 10 april, 1941.

Volk en Vaderland, 21 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 2 januari, 1942.

Volk en Vaderland, 27 maart, 1942.

Volk en Vaderland, 11 september, 1942.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 36

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 142-144.

⁵²⁶ *Volk en Vaderland*, 1 november, 1940.

⁵²⁷ *Volk en Vaderland*, 22 augustus, 1941.

⁵²⁸ De haas, *Dit moet gij weten*, 36.

⁵²⁹ *Volk en Vaderland*, 28 november, 1941.

Mussert enerzijds de emotionele propaganda van Hitler gebruikte en anderzijds anderzijds zich vooral op het verstand richtte. Het meest opvallende bij de karakterschets is echter de manier waarop Hitler zelf werd gebruikt als legitimering van Musserts karakter.⁵³⁰ Zo werd geschreven dat Mussert het “woord” van Hitler had en “dat is ons genoeg”.⁵³¹ Tot slot werd Mussert ook net als Hitler als vreedzaam bestempeld: “Bloed zal zijne handen niet bevleken”.⁵³²

Net zoals de nadruk op het betrouwbare karakter van Mussert, zien we dit ook aangaande hoe liefdevol en meelevend Mussert zou zijn voor ‘zijn’ volk.⁵³³ Op talloze manieren werd Mussert weergegeven als iemand die hield van de Nederlander en beseftte hoe zwaar zij het hadden. Zo vierde hij op 11 mei 1943 zijn verjaardag niet met ‘feestbetoon’, want men had het zwaar en de “Nooden van zijn volk vullen hem met zorgen”.⁵³⁴ Mussert zou zich verbonden voelen met zijn volk,⁵³⁵ “arbeid dankzij de kracht uit het geloof voor zijn volk”,⁵³⁶ en erkende de offers die het volk bracht.⁵³⁷ Bovendien toonde Mussert zich de minste en ging hij naar de arbeider toe, want Mussert zag hem als “mede arbeider aan het groote werk”.⁵³⁸ Mussert profileerde zich dan ook graag als dienaar.⁵³⁹ Dit idee van Mussert als bewogen leider van zijn volk komt sterk overeen met hoe Hitler zich liet propageren.

Ook het onbaatzuchtige karakter van Mussert werd in nog meer geuren en kleuren benoemd,⁵⁴⁰ wat wederom steeds meer weg heeft van superieure kenmerken. Zo zou Mussert vrij zijn van ijdelheid en zelfzucht,⁵⁴¹ en wordt gesteld dat het leven van “zoo onbaatzuchtig en onzelfzuchtig man” als Mussert nauwelijks een “beschrijving van een

⁵³⁰ *Volk en Vaderland*, 4 december, 1942.

Anton Mussert en Schmidt, *De toekomst van Nederland: redevoeringen gehouden door den leider der N.S.B. Mussert op 31 juli 1942 en den Hauptdienstleiter der N.S.D.A.P. Schmidt* (Utrecht: s.n., 1942), 18.

⁵³¹ *Volk en Vaderland*, 11 juni, 1943.

⁵³² Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 39.

⁵³³ *Volk en Vaderland*, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 28 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 12 december, 1941.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 8.

Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 133,141.

⁵³⁴ *Volk en Vaderland*, 14 mei, 1943.

⁵³⁵ *Volk en Vaderland*, 14 mei, 1943.

⁵³⁶ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

⁵³⁷ *Volk en Vaderland*, 12 februari, 1943.

⁵³⁸ *Volk en Vaderland*, 2 augustus, 1940.

⁵³⁹ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 142.

⁵⁴⁰ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 141.

Hollander, *Het verraad*, 171.

Gooi het roer om (Amsterdam: Centrale Propagandadienst N.S.B., 1940), 10.

⁵⁴¹ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

persoon” toe zou laten.⁵⁴² Tevens zien we, in tegenstelling tot Hitler en de voorgaande periodes, een steeds sterkere nadruk op Mussert als gelovig persoon.⁵⁴³ Zo zou hij belijgend christen zijn van het “allerchristelijkste geloof”,⁵⁴⁴ gelooft hij in de “Goddelijke voorzienigheid” en zou het geloof hem kracht schenken om voor het volk “te arbeiden, lief te hebben en te leiden op nieuwe wegen”.⁵⁴⁵ Bovendien werd Mussert afgeschilderd als een deugzaam en bekwaam man, net zoals Guillaume Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper dat waren en zou Mussert slechts vechten voor de christelijke nalatenschap van deze heren.⁵⁴⁶

Dat Mussert, net als Hitler, daadkrachtig zou zijn, werd ook in deze periode nadrukkelijk naar buiten gebracht.⁵⁴⁷ Naast vele vermeldingen over hoe Mussert een vlijtig man,⁵⁴⁸ en bouwer zou zijn,⁵⁴⁹ zou hij denkbeelden omzetten in daden,⁵⁵⁰ en bezat hij “Innerlijke kracht en geestelijke grootheid”.⁵⁵¹ Daarnaast werd Mussert meer in relatie tot anderen benoemd. Zo zou Mussert ‘doen’ wat Kuyper wilde en Colijn slechts preekte,⁵⁵² werd hij in hetzelfde rijtje geplaatst als de krachtige heerschappen, Mussolini, Hitler en Franco,⁵⁵³ en werden verbanden gelegd met de “stoere prestaties” van Michiel de Ruyter en Maarten Tromp, door aan te geven dat Mussert geboren was in dezelfde omgeving.⁵⁵⁴ Ook zou Mussert, “als man van de daad”, de nalatenschap van Thorbecke op economisch en sociaal gebied evenaren.⁵⁵⁵ Mussert zou dan ook vooral een “figuur van formaat” zijn in de Nederlandse geschiedenis.⁵⁵⁶

⁵⁴² Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 146.

⁵⁴³ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

⁵⁴⁴ *Ibidem*, 3.

⁵⁴⁵ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

⁵⁴⁶ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

⁵⁴⁷ *Ibidem*, 13.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 146.

⁵⁴⁸ *Volk en Vaderland*, 11 oktober, 1940.

⁵⁴⁹ *Volk en Vaderland*, 11 september, 1942.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

⁵⁵⁰ *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

⁵⁵¹ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 134.

⁵⁵² *Volk en Vaderland*, 6 juni, 1941.

⁵⁵³ *Volk en Vaderland*, 13 februari, 1942.

⁵⁵⁴ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 132.

⁵⁵⁵ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 15.

⁵⁵⁶ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 144.

Ook zijn strijdlustige karakter werd wederom sterk geaccentueerd.⁵⁵⁷ Opvallend is dat Mussert niet 'zomaar' een strijder was, maar de beste strijder.⁵⁵⁸ Tevens vindt deze strijd van de NSB enkel plaats dankzij de "zuivere bedoeling" en "perfecte leiding".⁵⁵⁹ Mussert zou moedig zijn,⁵⁶⁰ voorgaan in de strijd,⁵⁶¹ en beschikken over een "ijzeren wilskracht".⁵⁶² Hij zou nooit aarzelen,⁵⁶³ en wist en deed wat hij wilde.⁵⁶⁴ Kortom, Mussert zou over een vastberaden, standvastige,⁵⁶⁵ en vooral ook krachtige persoonlijkheid beschikken,⁵⁶⁶ "wars van alle lauwheid, flauwheid (en) zoetsappigheid",⁵⁶⁷ waarbij zijn bezielende kracht zou afstralen van zijn persoon.⁵⁶⁸

Het patriotistische karakter van Mussert werd ook nog meer dan voorheen geaccentueerd.⁵⁶⁹ Gedreven vanuit vaderlandsliefde stichtte hij de NSB, omdat hij zijn volk

⁵⁵⁷ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Volk en Vaderland, 27 september, 1940.

Volk en Vaderland, 23 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 20 juni, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Volk en Vaderland, 1 oktober, 1943.

Volk en Vaderland, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Freek de Jager, *Waarom Mussert?* (Amsterdam: De Amsterdamsche Kerukamer, 1941), 38.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 6, 10.

Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 3.

⁵⁵⁸ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 142.

⁵⁵⁹ De Haas, *Dit moet gij weten*, 34.

⁵⁶⁰ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Volk en Vaderland, 21 november, 1941.

Volk en Vaderland, 21 augustus, 1942.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

⁵⁶¹ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Volk en Vaderland, 5 september, 1941.

Volk en Vaderland, 17 oktober, 1941.

Volk en Vaderland, 11 september, 1942.

Volk en Vaderland, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 13 oktober, 1944.

⁵⁶² De Jager, *Waarom Mussert?*, 32.

⁵⁶³ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 142.

⁵⁶⁴ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 13.

⁵⁶⁵ *Volk en Vaderland*, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 3 januari, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 16 november, 1942.

Volk en Vaderland, 22 oktober, 1943.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 131, 233.

Gooi het roer om, 10.

⁵⁶⁶ *Volk en Vaderland*, 18 september, 1942.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

⁵⁶⁷ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

⁵⁶⁸ *Volk en Vaderland*, 22 augustus, 1941.

⁵⁶⁹ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Volk en Vaderland, 14 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 17 oktober, 1941.

zo lief had.⁵⁷⁰ Mussert zou waardig zijn om het Nederlandse volk te leiden,⁵⁷¹ en bovendien zeer bekwaam.⁵⁷² Hij zou over “Staatsmansgaven” beschikken,⁵⁷³ gaf blijk aan “verbazingwekkende veelzijdigheid”,⁵⁷⁴ en was vanwege zijn gaven en aanleg dan ook de aangewezen figuur om het Nederlandse volk te leiden.⁵⁷⁵ Ook werd zijn verleden nog nadrukkelijker naar voren gebracht om te laten zien hoe bekwaam en intelligent Mussert was.⁵⁷⁶ Zo won hij de ‘Bahr-prijs’ voor zijn uitmuntendheid in waterbouwkunde,⁵⁷⁷ wist hij altijd alle problemen op zijn werk als ingenieur op te lossen en zou hij een aangeboren blik voor verhoudingen en helder verstand hebben.⁵⁷⁸ Daarbij werd wederom zijn verleden als hoofdingenieur rijkelijk aangehaald,⁵⁷⁹ wat tevens een indicatie zou moeten zijn voor Musserts goede organisatietalenten.⁵⁸⁰ Mussert zou dan misschien ‘slechts’ ingenieur zijn, maar was beter dan alle “advocaten, dominees, doctoren, professoren, vrijhandelaren en protectionisten” die Nederland eerder bestuurd en ‘bedrogen’ hadden.⁵⁸¹

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Volk en Vaderland, 13 november, 1942.

⁵⁷⁰ *Volk en Vaderland*, 4 decemebr, 1942.

Volk en Vaderland, 15 oktober, 1943.

Volk en Vaderland, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 134, 141.

⁵⁷¹ *Gooi het roer om*, 9.

⁵⁷² *Volk en Vaderland*, 6 november, 1942.

⁵⁷³ *Volk en Vaderland*, 14 mei, 1943.

⁵⁷⁴ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 132.

⁵⁷⁵ *Ibidem*, 145.

⁵⁷⁶ *Volk en Vaderland*, 11 oktober, 1940.

Went, *Hoe de leider*, 12, 130.

⁵⁷⁷ De Haas, *Dit moet gij weten*, 5.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 132.

⁵⁷⁸ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 132-133.

⁵⁷⁹ *Volk en Vaderland*, 27 september, 1940.

Volk en Vaderland, 7 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 144.

“Plechtige beediging in stadion van stafleden NSB,” Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video, [https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dglt%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dglt%2Canlg&mfs=%28titles%3A) “Trouw aan hun Leider. Na de binnenkomst van Ingenieur Mussert”.

“Verbroederingsbijeenkoms der NSB en NSDAP,” Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video, [https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030727431?ac=dglt%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030727431?ac=dglt%2Canlg&mfs=%28titles%3A) “Ingenieur Mussert”.

⁵⁸⁰ *Volk en Vaderland*, 27 september, 1940.

Volk en Vaderland, 22 augustus, 1941.

Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 13.

⁵⁸¹ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 11.

Als spreker werd Mussert nog steeds gekarakteriseerd als iemand die glashelder,⁵⁸² met sluitende argumenten,⁵⁸³ en verbluffend inzicht wist te spreken.⁵⁸⁴ Wamelinck stelde zelfs dat Mussert zo helder sprak, dat het “onwil of domheid moet zijn, wanneer men het nu nog niet weet”.⁵⁸⁵ Bovendien zou het aan Mussert alleen te danken zijn dat in Nederland zovelen voor het nationaalsocialisme zijn gewonnen. Mussert was dan ook “de enige leider” die Nederland kon leiden.⁵⁸⁶ Bovendien zou Mussert niet enkel goed kunnen spreken, hij zou met zijn woorden ook een echte bemoediger zijn, die “duizenden lezers telkens weer aanvalskracht en strijdwil” gaf.⁵⁸⁷

Geheel nieuw is het imago dat Mussert pro-Duits en antisemitisch zou zijn. Dit werd echter niet zomaar direct vermeld, maar wederom ingebed binnen andere historische figuren. Zo zou Mussert Duitsgezind zijn, net zoals Thorbecke, Groen van Prinsterer en Kuyper dat waren.⁵⁸⁸ Hoewel Mussert zijn antisemitische karakter middels opmerkingen in de voorgaande periode ook al liet zien, werd hij niet op deze manier bewust weergegeven.⁵⁸⁹ Desalniettemin zou het antisemitisme nu iets geheel ‘normaals’ zijn, aangezien Groen van Prinsterer en Kuyper ook achtte dat politieke rechten aan de Joden “ongerijmd” was met de christelijke samenleving.⁵⁹⁰ Ook de democratie moet het ontgelden, aangezien Groen van Prinsterer en Kuyper ook al zouden hebben gezegd dat de democratie “een joodsch-heidensch uitvindsel” was.⁵⁹¹ Dat Mussert zelf een dictator zou zijn werd echter ook toen nog fel ontkend.⁵⁹²

8.2 Mussert de superieure en ‘bovennatuurlijke’ leider

Het hierboven geschetste beeld geeft weer dat Mussert steeds meer in superieure termen werd weergegeven en daarmee steeds meer werd geprofileerd zoals Hitler. Dit zette zich door op andere terreinen. De Mussert ‘die altijd gelijk’ had, werd langzaamaan steeds vaker omschreven als een Mussert met voorspellend inzicht die in talloze voorbeelden alles al van

⁵⁸² *Volk en Vaderland*, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 12 februari, 1943.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 72, 146.

⁵⁸³ De Haas, *Dit moet gij weten*, 10.

Gooi het roer om, 10.

⁵⁸⁴ *Volk en Vaderland*, 22 augustus, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

⁵⁸⁵ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 31.

⁵⁸⁶ *Volk en Vaderland*, 20 juni, 1941.

⁵⁸⁷ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 143-145, 301.

⁵⁸⁸ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 60.

⁵⁸⁹ *Volk en Vaderland*, 9 juli, 1937.

Volk en Vaderland, 26 november, 1937.

Volk en Vaderland, 25 november, 1938.

⁵⁹⁰ *Ibidem*, 47.

⁵⁹¹ *Ibidem*, 55.

⁵⁹² *Volk en Vaderland*, 19 september, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Volk en Vaderland, 3 september, 1943.

tevooren zag aankomen.⁵⁹³ Mussert zou dan ook een ziener zijn, een profeet.⁵⁹⁴ Iemand met een "welhaast profetischen blik".⁵⁹⁵

Daarnaast werd Mussert, net als Hitler, nu weergegeven als iemand die door God geroepen was om het Nederlandse volk te redden en te leiden. Opvallend is de tegenstrijdigheid van enerzijds de "Hoogere Voorzienigheid" die Mussert zou hebben geroepen,⁵⁹⁶ en anderzijds de "Goddelijke roeping".⁵⁹⁷ 'Voorzienigheid' zien we terugkomen bij Hitler, maar 'God' die roept heeft een duidelijk christelijk karakter. Een derde variant, het idee dat Mussert net als "In germaanschen Volkeren" leider werd omdat hij zelf "de roeping in zich voelt" werd ook gepropageerd.⁵⁹⁸ In ieder geval is het signaal dat hoe dan ook Mussert geroepen zou zijn door bovennatuurlijke krachten om Nederland te leiden.⁵⁹⁹ De

⁵⁹³ *Volk en Vaderland*, 26 juli, 1940.

Volk en Vaderland, 11 oktober, 1940.

Volk en Vaderland, 10 januari, 1941.

Volk en Vaderland, 7 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 14 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 30 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 20 juni, 1941.

Volk en Vaderland, 8 augustus, 1941.

Volk en Vaderland, 22 augustus, 1941.

Volk en Vaderland, 12 december, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 23 januari, 1942.

Volk en Vaderland, 6 februari, 1942.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 28 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 12 juli, 1940.

Volk en Vaderland, 15 november, 1941.

Volk en Vaderland, 30 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 19 januari, 1945.

Volk en Vaderland, 9 januari, 1942.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 10.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 51, 140.

Nic Went, *Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden bleef* (Bussum: Autonic, 1942), 7-8, 12, 130.

⁵⁹⁴ *Volk en Vaderland*, 24 mei, 1940.

Volk en Vaderland, 23 januari, 1942.

⁵⁹⁵ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 144.

⁵⁹⁶ De Haas, *Dit moet gij weten*, 10.

⁵⁹⁷ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 19.

⁵⁹⁸ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 163.

⁵⁹⁹ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Volk en Vaderland, 25 april, 1941.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 133, 143.

Volk en Vaderland, 11 oktober, 1940.

Volk en Vaderland, 13 februari, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Volk en Vaderland, 23 januari, 1941.

Volk en Vaderland, 1 november, 1940.

hand der Voorzienigheid,⁶⁰⁰ ‘een hogere macht’,⁶⁰¹ of God, zou Mussert dan ook gered hebben in de begindagen van de oorlog.⁶⁰²

Naast dat Mussert een geroepene was, werd ook gepropageerd waarom hij precies geroepen was. Zo zou hij licht brengen in de duisternis,⁶⁰³ het land redden,⁶⁰⁴ net als Hitler het marxisme, kapitalisme en de plutocraten vernietigen,⁶⁰⁵ en als enige in staat zijn het Nederlandse volk een gelukkige toekomst te brengen.⁶⁰⁶ Bovendien zou hij dit alles kunnen omdat hij niet over gewone gaven beschikte, maar over “meer dan gewone leidersgaven”.⁶⁰⁷ Het fanatisme dat in deze tijd naar voren komt werd ook weergegeven in hoeverre men bereid was Mussert te volgen.⁶⁰⁸ Zo was Mussert niet enkel slechts kapitein van het schip,⁶⁰⁹ maar ook “de schipper die wij gehoorzamen en volgen in den dood”.⁶¹⁰

Ook zien we dat wederom Mussert werd benadrukt als ‘echte’ Nederlander in hart en ziel,⁶¹¹ maar dat dit ook hier een stapje verder ging. Zo zou Mussert de “beste, grootste, sterkste Nederlander” zijn,⁶¹² alsmede “oer-Nederlandsch, oer-germaan, oer-socialist”.⁶¹³

Tot slot valt op dat net als bij Hitler, een poging werd ondernomen om Mussert te vereenzelvigen met de partij: “Wie NSB zegt, zegt Mussert. Wie Mussert zegt, zegt NSB. Die zijn niet meer te scheiden, want het is een trouw verbond, dat niet meer kan worden verbroken”.⁶¹⁴ Ook zou het zo zijn dat “wie Mussert niet kent, de NSB niet kent”.⁶¹⁵ Desalniettemin werd Hitler ook vereenzelvigd met Duitsland als geheel en Mussert dus enkel met de NSB.

⁶⁰⁰ Went, *Hoe de leider*, 13, 17.

⁶⁰¹ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 385.

⁶⁰² *Volk en Vaderland*, 24 mei, 1940.

Volk en Vaderland, 7 juni, 1940.

Went, *Hoe de leider*, 15.

⁶⁰³ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

⁶⁰⁴ *Volk en Vaderland*, 14 juni, 1940.

Went, *Hoe de Leider*, 15-16, 131.

⁶⁰⁵ *Volk en Vaderland*, 21 maart, 1941.

⁶⁰⁶ *Volk en Vaderland*, 9 januari, 1942.

Volk en Vaderland, 23 december, 1942.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 5 december, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 13-15.

Hollander, *Het verraad*, 172.

⁶⁰⁷ *Volk en Vaderland*, 22 augustus, 1941.

⁶⁰⁸ *Volk en Vaderland*, 23 mei, 1941.

⁶⁰⁹ *Volk en Vaderland*, 19 juli, 1940.

⁶¹⁰ *Volk en Vaderland*, 21 november, 1941.

⁶¹¹ *Volk en Vaderland*, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 10.

⁶¹² *Volk en Vaderland*, 19 december, 1941.

De Jager, *Waarom Mussert*, 9.

⁶¹³ Wamelinck, *Groen van Prinsterer*, 14.

⁶¹⁴ *Volk en Vaderland*, 1 november, 1940.

⁶¹⁵ *Volk en Vaderland*, 3 juli, 1942.

8.3 Setting

In deze periode waren de georganiseerde bijeenkomsten vaak groter opgezet dan voorheen.⁶¹⁶ Bovendien was de NSB symboliek nog steeds vertegenwoordigd in allerlei pracht en praal, maar kwam daarbij nu ook de nazi symboliek terug in de aankleding.⁶¹⁷ Ook zien we dat hooggeplaatste nazi's regelmatig voorkwamen in de propaganda vorming van Mussert. Opvallend is hierbij dat, met uitzondering van Hitler,⁶¹⁸ het zo in beeld werd gebracht dat de hoge nazi's op bezoek kwamen bij Mussert, en niet andersom.⁶¹⁹

De open auto keert ook weer veelvuldig terug, waarin Mussert diverse groepen voor zich laat paraderen,⁶²⁰ ofwel zich als beroemdheid laat omringen door aanhangers.⁶²¹ Deze profilering van Mussert als beroemdheid nam in deze periode toe. Tijdens zijn verjaardag werd bijvoorbeeld een foto genomen met Mussert op het balkon, terwijl een immense

⁶¹⁶ *Volk en Vaderland*, 6 september, 1941.

Volk en Vaderland, 26 juni, 1942.

Volk en Vaderland, 17 december, 1943.

"Te Den Haag houdt de NSB op de Houtrust een grote openluchtvergadering," Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video,

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030704631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030704631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

"Plechtige beediging in stadion van stafleden NSB," Beeld&Geluid, 20 juni, 1942, video,

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

"Tiende verjaardag van de NSB," Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video,

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

⁶¹⁷ *Volk en Vaderland*, 17 januari, 1941.

Volk en Vaderland, 25 oktober, 1940.

Volk en Vaderland, 20 december, 1940.

Volk en Vaderland, 13 juni, 1941.

Volk en Vaderland, 26 september, 1941.

Volk en Vaderland, 26 juni, 1942.

Volk en Vaderland, 25 juni, 1943.

Volk en Vaderland, 22 oktober, 1943.

Volk en Vaderland, 12 mei, 1944.

Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 422.

⁶¹⁸ *Volk en Vaderland*, 10 december, 1943.

"Bezoek van Mussert aan Hitler," Beeld&Geluid, 1 januari, 1942, video,

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

⁶¹⁹ *Volk en Vaderland*, 18 februari, 1944.

Volk en Vaderland, 25 februari, 1944.

"Nr. 27, item 5 Bezoek van NSKK-leider Kraus," Beeld&Geluid, 1 januari, 1943, video,

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030566531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030566531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

⁶²⁰ *Volk en Vaderland*, 9 augustus, 1940.

Volk en Vaderland, 15 november, 1940.

Volk en Vaderland, 13 december, 1940.

Volk en Vaderland, 22 november, 1940.

Volk en Vaderland, 13 juni, 1941.

NISV, "Mussert spreekt (acte 2)," Beeld&Geluid, 28 juni, 2021, video,

<https://peertube.beeldengeluid.nl/w/1S8Dw8cJhXUTAN351KC3hv>.

⁶²¹ *Volk en Vaderland*, 11 september, 1942.

Volk en Vaderland, 14 september, 1943.

De Haas, *Dit moet jij weten*, 8.

menigte voor hem stond en de houzee groet bracht. De foto ging gepaard met de titel: “Mussert’s verjaardag. Geestdrift in de stad der beweging”.⁶²² We zien dat überhaupt Musserts verjaardagen in de eerste twee jaar breed werden uitgemeten en het beeld werd gecreëerd dat Mussert, net als Hitler, erg populair was, met vele aanhangers.⁶²³

Tevens reisde Mussert veel door het land. Zo liet hij zich propageren tijdens bezoeken bij turfgravers en boeren,⁶²⁴ ging langs bij de opening van de kaderschool,⁶²⁵ bezocht begrafenissen van omgekomen NSB’ers,⁶²⁶ en inspecteerde diverse kringen en afdelingen van de NSB.⁶²⁷ Mussert werd dan ook nadrukkelijk weergegeven als betrokken leider. De titel van een foto waarop Mussert handen schuddend werd afgebeeld luidde dan ook: “Volk en Leider”.⁶²⁸

Daarnaast valt op te merken dat Mussert voor het eerst als ‘legerleider’ werd geprofileerd. Zo werd hij in beeld gebracht, vaak wel in samenzijn met nazi officieren, terwijl hij nieuwe troepen beëdigde.⁶²⁹ Ondanks dat Mussert nooit expliciet als legerleider werd bestempeld, werden de W.A. manschappen wel de ‘zwarte soldaten’ van Mussert genoemd,⁶³⁰ en stond bij een foto waarop Mussert de landwacht bezocht: “De Leider bezoekt zijn landwacht”.⁶³¹ Op een andere foto waarop Mussert de handen schudde met een soldaat, luidde de titel: “Mussert bij zijn soldaten”.⁶³² Mussert probeerde dan ook net als Hitler een militaire indruk te maken.

⁶²² *Volk en Vaderland*, 16 mei, 1941.

⁶²³ *Volk en Vaderland*, 11 september, 1942.

Volk en Vaderland, 25 september, 1942.

Volk en Vaderland, 24 september, 1943.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 8-9.

⁶²⁴ *Volk en Vaderland*, 2 augustus, 1940.

Volk en Vaderland, 21 augustus, 1942.

Volk en Vaderland, 25 september, 1942.

Volk en Vaderland, 3 september, 1943.

⁶²⁵ *Volk en Vaderland*, 25 oktober, 1940.

⁶²⁶ *Volk en Vaderland*, 21 februari, 1941.

Volk en Vaderland, 20 september, 1940.

⁶²⁷ *Volk en Vaderland*, 20 december, 1940.

Volk en Vaderland, 17 januari, 1941.

Volk en Vaderland, 28 februari, 1941.

Volk en Vaderland, 7 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 20 juni, 1941.

Volk en Vaderland, 7 januari, 1944.

⁶²⁸ *Volk en Vaderland*, 3 september, 1943.

⁶²⁹ *Volk en Vaderland*, 26 september, 1941.

Volk en Vaderland, 9 januari, 1942.

Volk en Vaderland, 23 juli, 1943.

⁶³⁰ *Volk en Vaderland*, 15 november, 1940.

Volk en Vaderland, 13 december, 1940.

Volk en Vaderland, 22 november, 1940.

⁶³¹ *Volk en Vaderland*, 23 juli, 1943.

⁶³² *Volk en Vaderland*, 22 oktober, 1943.

Ook ging hij op de foto met gewonde soldaten,⁶³³ waarbij opvallend is dat, in tegenstelling tot Hitler, Mussert ook in 1944 dit nog deed.⁶³⁴ Bovendien zien we vlak voor het einde van de oorlog een foto waarop Mussert samen met Duitse soldaten en W.A. mannen poseerde voor een vernietigd gebouw, met de titel: “De Leider bezocht het front in Nederland”.⁶³⁵ Ook zien we Mussert poserend te midden van N.S.B. vrouwen en kinderen die werden geëvacueerd.⁶³⁶ Kennelijk koos Mussert voor het imago van “betrokken leider” ondanks de bijkomende implicatie van ‘verliezend leider’. Dit is dan ook geheel anders dan Hitler, die niet in beeld wilde worden gebracht met tegenslag en verlies.

In deze periode laat Mussert zich ook vaker afbeelden in het bijzijn van kinderen, hoewel dit vooral te zien valt op verjaardagen.⁶³⁷ Een enkele keer poseerde Mussert specifiek met kinderen, alhoewel daaruit niet het imago voortkwam van Mussert als vaderfiguur. De titel van een foto met vijf kleine kinderen aan de voeten van Mussert was: “Een zonnige dag voor de jeugd”.⁶³⁸ Het is onduidelijk of bedoeld werd dat het een zonnige dag was omdat Mussert op bezoek was, of dat het gewoon zonnig weer was.

Opvallend is ook dat Mussert eigenlijk vrij weinig tot niet in beeld werd gebracht met zijn vrouw, met wie hij kinderloos was gebleven. Zo nu en dan dook zij wel eens op, zoals bijvoorbeeld bij een bezoek aan gewonde soldaten,⁶³⁹ maar over het algemeen zien we haar niet. Mogelijk dat dit te maken had met het leeftijdsverschil en omdat ze zijn tante was.

Van Geelkerken verdwijnt steeds meer naar de achtergrond. Waar hij eerst nog werd bejegend als ‘medeoprichter’, werd het narratief in deze periode dat de NSB was opgericht door Mussert en dat Van Geelkerken slechts ‘meedeed’ als eerste ‘medelid’.⁶⁴⁰ Alleen in

⁶³³ *Volk en Vaderland*, 13 september, 1940.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

⁶³⁴ *Volk en Vaderland*, 24 maart, 1943.

⁶³⁵ *Volk en Vaderland*, 30 maart, 1945.

⁶³⁶ *Volk en Vaderland*, 26 januari, 1945.

⁶³⁷ *Volk en Vaderland*, 16 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 15 mei, 1942.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 19 mei, 1944.

⁶³⁸ *Volk en Vaderland*, 8 augustus, 1941.

⁶³⁹ *Volk en Vaderland*, 19 maart, 1943.

⁶⁴⁰ *Volk en Vaderland*, 4 april, 1941.

Volk en Vaderland, 18 april, 1941.

Volk en Vaderland, 12 december, 1941.

Volk en Vaderland, 15 december, 1944.

Volk en Vaderland, 4 april, 1941.

Volk en Vaderland, 5 september, 1941.

Volk en Vaderland, 7 februari, 1941.

Volk en Vaderland, 19 februari, 1943.

Volk en Vaderland, 15 oktober, 1943.

Volk en Vaderland, 10 december, 1943.

De Jager, *Waarom Mussert*, 32.

De Haas, *Dit moet jij weten*, 18, 53.

Gooi het roer om, 10.

Voor Volk en Vaderland, geschreven door Van Geelkerken zelf, zien we dat hij zichzelf de rol als medeoprichter gaf.⁶⁴¹ Bovendien schreef hij daarin ook hoe hij de verantwoordelijkheid droeg voor fouten in de beweging,⁶⁴² wat frappant is, aangezien dit de eindverantwoordelijkheid van de leider betreft, en hij dit 19 pagina's later uiteindelijk ook zo verwoordde.⁶⁴³

Ook de NSB en het nationaalsocialistisch gedachtegoed lijken minder op de voorgrond te spelen. Zo werd het feest van 14 december, de oprichting van de NSB, nu als "De Dag van Mussert" gepropageerd.⁶⁴⁴ Zoals reeds aangegeven werden ook pogingen ondernomen om Mussert te vereenzelvigen met de NSB en in andere voorbeelden zien we dat de NSB en Mussert nu vooral tezamen werden genoemd.⁶⁴⁵ Kortom, Mussert lijkt een duidelijk prominentere rol in te nemen. Bovenal als leider van de NSB, maar ook als leider van Nederland, waarin hij door Hitler werd erkend.⁶⁴⁶

8.4 Voorkomen

In deze periode zijn veel meer foto's en portretfoto's van Mussert verschenen. Daarbij valt allereerst op dat Mussert vaak zijn W.A. pet op had en überhaupt uitsluitend in W.A. uniform werd weergegeven. Ondanks dat ook foto's verschenen waarop hij naar links of rechts keek, is dit minder dan voorheen,⁶⁴⁷ en keek hij steeds vaker, net als Hitler, met een serieuze blik in de camera.⁶⁴⁸ In zijn houding valt weinig verschil op te merken. Op bijna alle portretfoto's

⁶⁴¹ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 11, 50.

⁶⁴² Ibidem, 124.

⁶⁴³ Ibidem, 143.

⁶⁴⁴ *Volk en Vaderland*, 12 december, 1941.

⁶⁴⁵ *Volk en Vaderland*, 8 november, 1940.

Volk en Vaderland, 22 november, 1940.

Volk en Vaderland, 15 augustus, 1941.

Volk en Vaderland, 28 februari, 1941.

Volk en Vaderland, 19 december, 1941.

⁶⁴⁶ *Volk en Vaderland*, 18 december, 1942.

⁶⁴⁷ Van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland*, 9.

Volk en Vaderland, 12 mei, 1944.

Volk en Vaderland, 5 februari, 1943.

Volk en Vaderland, 12 december, 1941.

Volk en Vaderland, 22 november, 1940.

Volk en Vaderland, 21 maart, 1941.

Volk en Vaderland, 20 september, 1940.

⁶⁴⁸ *Volk en Vaderland*, 18 april, 1941.

Volk en Vaderland, 2 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 9 mei, 1941.

Volk en Vaderland, 6 november, 1942.

Volk en Vaderland, 20 november, 1942.

Volk en Vaderland, 27 november, 1942.

Volk en Vaderland, 7 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 5 februari, 1943.

Volk en Vaderland, 14 mei, 1943.

Volk en Vaderland, 15 december, 1944.

De Haas, *Dit moet gij weten*, 1.

zat hij met zijn handen over elkaar op zijn been, of langs zijn lichaam. In slechts één foto was hij bezig met een handeling, waarbij hij pen en papier vasthield, staande achter zijn bureau.⁶⁴⁹

8.5 Spreekstijl

In deze periode zijn zeven relevante beeldfragmenten te zien. Ondanks dat vele andere fragmenten zijn gemaakt, komt Mussert hier niet in voor, ofwel werd de film van commentaar voorzien in plaats van dat Mussert zelf aan het woord was. De meeste fragmenten duren twee à drie minuten, waarbij één uitschieter van vijf minuten. Ondanks dat dit nog steeds weinig materiaal is om een adequate valide vergelijking te maken met Hitler, zijn het genoeg voorbeelden om een beeld te krijgen van Mussert.

In vijf van de zeven fragmenten komt de spreekstijl erg overeen met voorgaande periodes.⁶⁵⁰ Hierin sprak hij met tussenpozen, beklemtoonde hij vaak specifieke woorden en sprak hij relatief rustig, maar luid. Ook maakte hij weinig tot geen handgebaren, buiten de open hand om, waarmee hij zijn zinnen accentueerde. Opvallend zijn dan ook vooral de twee fragmenten waarin dit verandert.

Tijdens Mussert's speech ter ere van het 9 jarig bestaan van de NSB, eind 1940, was Mussert zeer beweeglijk. Zo bewoog hij heen en weer achter het spreekgestoelte en maakte hij met zijn handen veel gebaren in de lucht, zoals wijzen, het maken van een kom en hield hij zijn handen wijd voor zich. Bovendien, ondanks dat hij nog steeds veel gebruikmaakte van klemtonen en tussenpozen, waren het er minder en sprak hij vloeiender. Tegen het einde begon hij bovendien steeds heftiger en luider te spreken.⁶⁵¹

In het tweede voorbeeld, wat bovendien ook het laatste fragment is waarop we Mussert horen en zien spreken, bezocht hij NSB leden in Berlijn. De Mussert in deze

De Jager, *Waarom Musert*, 1.

⁶⁴⁹ *Volk en Vaderland*, 18 april, 1941.

⁶⁵⁰ "Onze Leider houdt op 1 mei een radiorede," Beeld&Geluid, 1 mei, 1941, speech, <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034265931?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%29&q=spiegel+der+Beweging>.

"Op negen bloeimaand herdachten onze geïnterneerde kameraden de terreur der meidagen," Beeld&Geluid, 1 mei, 1941, video,

<https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030575031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%29&q=spiegel+der+Beweging>.

"Nr. 11," Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video,

<https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%29&q=spiegel+der+Beweging>.

"Mussert's verjaardag," Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video,

<https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%29&q=spiegel+der+Beweging>.

"Tiende verjaardag van de NSB," Beeld&Geluid, 1 januari, 1941, video,

<https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%29&q=spiegel+der+Beweging>

⁶⁵¹ "Herdenking van 9 jaren strijd," Openbeelden, 1 januari, 1940, video,

https://www.openbeelden.nl/media/1126615/Herdenking_van_9_jaren_strijd.

opname, is bijna niet te vergelijken met de Mussert als voorheen en lijkt ook in veel opzichten veel meer op Hitler. Zo sprak hij veel vloeiender en verhief hij bovendien nu en dan duidelijk zijn stem. Daarnaast zijn het de gebaren die opvallen. Van het wijzen, gebalde vuisten, open handen, tot zijn handen voor zich. Op allerlei manieren ondersteunde Mussert zijn verhaal en dit zou zelfs als theateraal bestempeld kunnen worden.⁶⁵² Het is dan ook opvallend om deze verandering te zien, juist terwijl hij in Duitsland spreekt.

8.6 Conclusie

Concluderend zien we in deze periode een geheel andere Mussert ten opzichte van de voorgaande periodes en bovendien vooral een Mussert die vele gelijkenissen vertoont met Hitler. Ondanks dat de omschrijvingen van Mussert als mens nog steeds duidelijke punten mist, zoals het vaderlijk figuur, de eenvoudige komaf, de hoge moraal of de dierenvriend, zien we dat vele andere karakterschetsen wel degelijk overeenkomen. Ook Mussert als superieure mens ziet veel vergelijkingen met Hitler. Het grote verschil is dat Mussert niet als halfgod werd beschouwd en er überhaupt een verschil zat tussen de 'mythische' hand die Hitler zou leiden en de toch vooral 'Goddelijke' hand bij Mussert, alhoewel we gezien hebben dat ook het 'mythische' naar voren komt. Daarnaast liet Mussert zich in deze periode steeds meer afbeelden met een ernstige blik, al kijkend in de camera, alhoewel dit nog steeds niet de enige manier is waarop hij zich liet voorkomen. Tot slot zien we dat Mussert in het algemeen nog steeds vaak een andere spreekstijl voert, alhoewel de opvallende uitzondering in Berlijn niet genegeerd kan worden. Helaas hebben we te maken met weinig materiaal en was dit de laatste keer dat we Mussert zien en horen spreken en daarom niet weten of dit een nieuwe trend was, of slechts een uitzondering.

⁶⁵² "Mussert bezoekt NSB-Leden in Berlijn," Beeld&Geluid, 1 januari, 1942, speech, <https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A%22spiegel+der+beweging%22%29&q=%22spiegel+der+Beweging>.

Conclusie

In deze scriptie wilde ik antwoord geven op de vraag in hoeverre Mussert op eenzelfde manier werd weergegeven als Hitler? Ik stel vast dat Mussert in de beginperiode zich in veel opzichten niet liet profileren zoals Hitler. Ondanks enkele gelijkenissen betreffende de menselijke beschrijving, waren ook duidelijke verschillen te zien. Vooral de manier waarop Mussert werd geprofileerd als 'begaafd redenaar' die anderen overtuigde op basis van 'verstand' is een geheel ander beeld dan Hitler die zich juist sterk richtte op emotie.

De tussenperiode lijkt een overgangperiode te zijn, waarin de eerste vermeldingen van Mussert als 'held' en 'redder' voorkomen, wat vergelijkbaar is met de manier waarop Hitler zich liet kenschetsen. Tegelijkertijd zijn het kleine verschillen en is het algemene beeld verschillend van Hitler en vertoont het meer gelijkenissen met de voorgaande periode.

De echte overeenkomsten worden dan ook tijdens de oorlogsjaren pas zichtbaar. Hierin werd Mussert in veel opzichten op dezelfde manier beschreven als Hitler. Ondanks dat Mussert nooit als 'vader' van het 'volk' is geprofileerd en ook andere meer specifieke vormen zoals 'dierenvriend' of gedisciplineerde 'geheelonthouder' niet terugkomen, zien we dat veel andere aspecten waarmee het imago van Hitler werd gevormd, wel degelijk zichtbaar naar voren werden gebracht bij Mussert. Mussert zou ook zeer daadkrachtig, betrokken, en een vaardig staatsman zijn. Daarnaast spreekt Mussert niet enkel meer het verstand aan, maar net als Hitler weet hij zijn toehoorders emotioneel te raken. Opvallend zijn ook de verbanden die in deze periode gelegd werden met het verleden en hoe net als bij Hitler, Mussert zich probeert te stellen naast de grootheden uit de Nederlandse geschiedenis, al zij dit minder opvallend dan bij Hitler.

Als superieure leiders werden Hitler en Mussert ook in veel opzichten op dezelfde manier weergegeven. Allebei waren het geroepen redders van het vaderland die de enige hoop waren voor een betere toekomst. Bovendien waren beiden daardoor idolen en werd ook Mussert vereenzelvigd met in ieder geval de partij. Tegelijkertijd werd Mussert niet afgebeeld als halfgod of messias en werd hij ook niet vereenzelvigd met successen, alhoewel dat ook lastig is, aangezien Mussert enkel 'leider' heeft kunnen zijn tijdens de oorlog en weinig ruimte kreeg van de bezetter. Qua setting valt op dat de aankleding tijdens bijeenkomsten, de open auto's en het 'militaire' karakter overeenkomen, al zij het bij Mussert op een veel kleinere schaal. We zien bij Mussert echter geen specifieke uiterlijke vertoon terugkomen met historische figuren of specifieke personen, zoals dat wel het geval was bij Hitler. Tegelijkertijd propageerde Mussert zich net als Hitler vooral als man van het volk.

Concluderend stellen we dan ook dat Mussert in de laatste periode wel degelijk in veel opzichten werd weergegeven zoals dat het geval was bij Hitler, met daarbij twee kanttekeningen. Ten eerste werd Mussert niet bejegend als een goddelijk figuur en daarmee

ook niet op eenzelfde manier aanbeden als Hitler. Ten tweede was het eigenlijk ook vrij lastig voor Mussert om op precies dezelfde manier als Hitler te worden weergegeven, aangezien Hitler voor Mussert en zijn achterban, de door 'God' gezonden grote Germaanse leider was van het nationaalsocialistische front, waaronder Mussert en de NSB zich schaarde. Mussert bevond zich daarmee dankzij zijn eigen overtuigingen al in een situatie waarin hij nooit op dezelfde traprede als Hitler kon staan.

Daarnaast moet benadrukt worden dat het propagandische beeld dat van Mussert is ontstaan nog onvolledig is en deze scriptie dan ook vooral een eerste aanzet is om dit in beeld te brengen. Meer onderzoek naar de talrijke regionale bladen, een kritische analyse van het *Nationale Dagblad*, maar ook de nog vele beeldfragmenten waarop Mussert soms sporadisch te zien valt, kunnen bijdragen aan het verkrijgen van een inclusiever en beter beeld van hoe Mussert zich wilde weergeven. Daarbij kan een breder onderzoek naar NSB-propaganda als geheel een beter beeld geven van de plaats die propaganda specifiek gericht op Mussert hierin innam. Zoals ik heb beschreven valt op dat Mussert soms niet altijd de plek lijkt te krijgen die verwacht had kunnen worden. Meer onderzoek hiernaar zal de relatie tussen Mussert en de NSB en het nationaalsocialistische gedachtegoed beter in kaart kunnen brengen. Tot slot zou een vergelijkend onderzoek tussen het werkelijke en propagandische beeld van Mussert meer inzicht kunnen geven in wie Mussert werkelijk was en hoe en waarom hij op bepaalde manieren in beeld werd gebracht. Ondanks dat er dan ook nog veel onderzoek kan worden verricht naar de propagandavorming omtrent Mussert, heeft deze scriptie aangetoond dat Mussert in ieder geval vanaf de oorlogsperiode werd weergegeven op een manier welke sterke gelijkenissen vertoonde met hoe Hitler zich liet profileren.

Bibliografie

Geschreven primaire bronnen

Arbeider!: socialisme van de daad: jouw strijd!. Utrecht: N.S.B., 1940.

De hagespraak: geïllustreerd gedenkboek, ter herinnering aan de eerste nationale hagespraak der N.S.B. gehouden te Lunteren op 1 juni 1936. Kortenhoef: Hobera, 1936.

De Tribune.

Geelkerken, C. van. *Voor volk en vaderland: de strijd der Nationaal-Socialistische Beweging 1931 - 14 december - 1941*. Leiden: Nenasu, 1943.

Gooi het roer om. Amsterdam: Centrale Propagandadienst N.S.B., 1940.

Groenewoud, S. "Kwart negeert regelmatig het nieuws: 'Ik heb er toch geen invloed op.'" EenVandaag, laatst gewijzigd 12 december 2024.

<https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/kwart-negeert-regelmatig-het-nieuws-ik-heb-er-toch-geen-invloed-op/>.

Hollander, J. *Het verraad der N.S.B.* Amsterdam: De Amsterdamsche Keurkamer, 1941.

Jager, F. de. *Waarom Mussert?*. Amsterdam: De Amsterdamsche Keurkamer, 1941.

Lindeman, L. *Het Nationalisme van de N.S.B.: een documentaire over het einde 1931-zomer 1939*. Leiden: Nenasu, 1939.

Meijer, R. de. "Archief collaborateurs WO II straks openbaar: 'Bijna alles ligt gevoelig.'" NOS, laatst gewijzigd 16 februari, 2023.

<https://nos.nl/artikel/2463992-archief-collaborateurs-wo-ii-straks-openbaar-bijna-alles-ligt-gevoelig>.

Mussert, A.A. *De bronnen van het Nederlandsche nationaal-socialisme*. Utrecht: Hoofdkwartier NSB Maliebaan, 1937.

Mussert, A.A. *Neerlands toekomst*. Utrecht: Hoofdkwartier N.S.B., afdeling III, 1941.

Mussert, A.A. en Schmidt. *De toekomst van Nederland: redevoeringen gehouden door den leider der N.S.B. Mussert op 31 juli 1942 en den Hauptdienstleiter der N.S.D.A.P. Schmidt.* Utrecht: s.n., 1942.

Nieuwsuur. "Halsema zou woord 'pogrom' niet opnieuw gebruiken." NOS, laatst gewijzigd 17 november 2024.

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2544887-halsema-zou-woord-pogrom-niet-opnieuw-gebruiken>

Nieuwsuur. "Tussen Israël en de Palestijnen woedt ook een oorlog om de feiten." NOS, laatst gewijzigd 20 oktober, 2023.

<https://nos.nl/nieuwsuur/collectie/13959/artikel/2494749-tussen-israel-en-de-palestijnen-woedt-ook-een-oorlog-om-de-feiten>.

NOS Nieuws. "Collaboratie-archief komt nog niet online vanwege privacyzorgen." NOS, laatst gewijzigd 6 december, 2024.

<https://nos.nl/artikel/2547305-collaboratie-archief-komt-nog-niet-online-vanwege-privacyzorgen>.

NOS Nieuws. "Russische Propaganda te zien op kinderzender in Nederland na verstoring door hackers." NOS, laatst gewijzigd 6 april, 2024.

<https://nos.nl/artikel/2515707-russische-propaganda-te-zien-op-kinderzender-in-nederland-na-verstoring-door-hackers>.

Onze Vaan.

Rijksoverheid. "Wetsvoorstel om Oorlogsarchief alsnog online toegankelijk te maken."

Rijksoverheid, laatst gewijzigd 6 december 2024.

<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/12/06/wetsvoorstel-om-oorlogsarchief-alsnog-online-toegankelijk-te-maken>.

RTL Nieuws. "Kaag geeft toe: toch zelf commentaar geleverd op omstreden documentaire."

RTL Nieuws, laatst gewijzigd op 30 juni 2021.

<https://www.rtl.nl/nieuws/politiek/artikel/5239318/kaag-documentaire-commentaar-vpro>.

Volk en Vaderland.

Wamelinck, J.H.H. *Groen van Prinsterer, Dr. Kuyper en Mussert*. Leiden: Nenasu, 1941.

Went, N. *Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden bleef*. Bussum: Autonic, 1942.

Zwerver, E. "Huivering voor openstelling oorlogsarchief: 'Gevoelige informatie ligt zomaar op straat.'" RTV Noord, laatst gewijzigd op 16 februari, 2023.

<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/998599/huivering-voor-openstelling-oorlogsarchief-gevoelige-informatie-ligt-zomaar-op-straat>.

Ongeschreven primaire bronnen

Andreas Wolochow. "Neurenberg, Duitsland - 9 augustus 2024: Een oude foto uit de jaren 1930 wordt gebruikt, een gepubliceerde foto van Adolf Hitler, leider van nazi-Duitsland." Shutterstock. Geraadpleegd op 30 december 2024.

<https://www.shutterstock.com/nl/image-photo/nuremberg-germany-august-9-2024-old-2516622489>.

"Anton Mussert - Leider van de NSB." Historiek. Geraadpleegd op 30 december, 2024.

<https://historiek.net/wp-content/uploads-phistor1/2007/11/Anton-Mussert.jpg.webp>.

"Bezoek van Mussert aan Hitler." Beeld&Geluid. 1 januari, 1942. video.

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging"](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A).

Dutch Docu Channel. "Mussert visiting the Dutch East Indies 1935." Youtube. 14 november, 2012. video. <https://www.youtube.com/watch?v=vpjrlhlaZ9Y>.

"Eerste landdagen van de NSB." Oorlogsbronnen. z.d. video.

<https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Eerste%20landdag%20van%20de%20NSB?Video%27s=1>.

Enhanced Cinema. "Der große König – The Great King (1942) | Veit Harlan | 4K Remastered [FULL MOVIE]." Youtube. 1 december, 2023. video.

<https://www.youtube.com/watch?v=i3HIm8-KTCY>.

Gelders Archief, "Hagespraak in Lunteren, ca. 1937 - 1939," Gelders Archief, 28 december, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=ihrGoE0zIzY>

"Herdenking van 9 jaren strijd." Openbeelden. 1 januari, 1940. video.
https://www.openbeelden.nl/media/1126615/Herdenking_van_9_jaren_strijd.

Het Geheugen. "De hand aan den ploeg." geraadpleegd op 18 december, 2024.
https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/de-hand-aan-den-ploeg-nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=RA01%3A30051001456224.

Het geheugen. "Ik stem Mussert." geraadpleegd op 18 december, 2024.
https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/ik-stem-mussert--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A50304.

Het Geheugen. "N.S.B. lijst 7." geraadpleegd op 18 december, 2024.
https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/s-lijst--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A49675.

Het Geheugen. "N.S.B. stemt v. Geelkerken. Lijst 12," geraadpleegd op 18 december, 2024.
https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/s-stemt-geelkerken-lijst--nsb?query=NSB&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1931%2C1935&json_actions%5B%5D=facets&identifier=NIOD01%3A49813.

"Mussert bezoekt NSB-Leden in Berlijn." Beeld&Geluid. 1 januari, 1942. speech.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Mussert's verjaardag." Beeld&Geluid. 1 januari, 1941. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

NISV. "Mussert spreekt (acte 1)." Beeld&Geluid, 28 juni, 2021. video.
<https://peertube.beeldengeluid.nl/w/ocxXSUTBmDGhMnhX8V4RyA>.

NISV. "Mussert spreekt (acte 2)." Beeld&Geluid. 28 juni, 2021. video.
<https://peertube.beeldengeluid.nl/w/1S8Dw8cJhXUTAN351KC3hv>.

"Nr. 11." Beeld&Geluid. 1 januari, 1941. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034264031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Nr. 27, item 5 Bezoek van NSKK-leider Kraus." Beeld&Geluid. 1 januari, 1943. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030566531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030566531?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Onze Leider houdt op 1 mei een radiorede." Beeld&Geluid. 1 mei, 1941. speech.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034265931?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034265931?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Op negen bloeimaand herdachten onze geïnterneerde kameraden de terreur der meidagen." Beeld&Geluid. 1 mei, 1941. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030575031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030575031?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Plechtige beediging in stadion van stafleden NSB." Beeld&Geluid. 20 juni, 1942. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030610131?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

"Te Den Haag houdt de NSB op de Houtrust een grote openluchtvergadering." Beeld&Geluid. 1 januari, 1941. video.
[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030704631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030704631?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

".

"Tiende verjaardag van de NSB." Beeld&Geluid. 1 januari, 1941. video.

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608050034263431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

".

"Verbroederingsbijeenkomst der NSB en NSDAP." Beeld&Geluid. 1 januari, 1941. video.

[https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030727431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A"spiegel+der+beweging"%29&q="spiegel+der+Beweging](https://zoeken.beeldengeluid.nl/program/urn:vme:default:program:2101608040030727431?ac=dgtl%2Canlg&mfs=%28titles%3A)

" "Ingenieur Mussert".

Zihni Ozdil. "Amsterdam: De Landdag Van De NSB In Het RAI-gebouw (28 april 1934)."

Youtube. 8 juli, 2024. video. <https://www.youtube.com/watch?v=aFEhPaAAp3o>.

Secundaire bronnen

Aarse, J.A.A. en B. Marinus. *Hou zee kameraad! Een documentaire over de NSB*.

Amsterdam: N.V. De Arbeiderspers, 1967.

Barnouw, D. *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind*. Zutphen: Walburgers, 2014.

Dikötter, F. *Dictators: the cult of personality in the twentieth century*. Londen: Bloomsbury Publishing, 2020.

Dunk, H.W. von der. *In de schaduw van de depressie: de NSB en de verkiezingen in de jaren dertig: drie case-studies*. Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1982.

Ellul, J. *Propaganda*. New York: Alfred A Knopf, 1972.

Gellately, R. *The Oxford Illustrated History of the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Gellately, R. *Oxford History of the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Groeneveld, G. *Nagelaten bekentenissen: verantwoording en celbrieven van de NSB-Leider*. Nijmegen: Van Tilt, 2005.

Havenaar, R. *Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert*. Den Haag: Kruseman, 1978.

Havenaar, R. *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.

Heijden, C. van der. *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2001.

Houwink ten Cate, J.Th.M. en N.K.C.A. in 't Veld. *Fout: getuigenissen van Nsb'ers*. 's-Gravenhage:: SDU Uitgeverij Koninginnegracht, 1992.

Huberts, W. *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*. Nijmegen: Vantilt, 2017.

Irrgang, C. *Hitlers Fotograf: Heinrich Hoffmann und die nationalsozialistische Bildpolitik*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2020.

Jowett, G.S. en Victoria O'Donnel. *Propaganda and Persuasion*. Los Angeles: SAGE Publications, 2019.

Kershaw, I. *The "Hitler Myth": image and reality in the Third Reich*. Oxford: Clarendon Press, 1987.

Kershaw, I. *Hitler*. Oxford: Taylor & Francis Group, 2000.

Kershaw, I. *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Klijn, E. en Robin te Slaa. *De NSB: Twee werelden botsen, 1936-1940*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2021.

Koonz, C. *The Nazi Conscience*. Cambridge: the belknap Press of Harvard University Press, 2003.

Longerich, P. *Hitler: a biography*. trans. Jeremy Noakes & Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press, 2019.

“NSB-Karikaturen in kaart.” *IsGeschiedenis*. 29 maart, 2024.

<https://isgeschiedenis.nl/nieuws/nsb-karikaturen-in-kaart>.

Paul, G. *Bilder einer Diktatur*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2020.

Shirer, W.L. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon and Schuster, 1981.

Slaa, R. te en Edwin Klijn. *De NSB: Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Amersfoort: Uitgeverij Boom, 2009.

Somers, E. en René Kok. *Adolf Hitler: de beeldbiografie*. Amsterdam: Hollands Diep, 2022.

Stokes, L.D. “Anton Mussert and the N.S.B.: 1931-1945.” *History (London)* 56, no. 188 (1971): 387-407.

Taylor, R. *Film Propaganda Soviet Russia and Nazi Germany*. Londen: Croom Helm, 1979.

Vermaat, E. *Anton Mussert en zijn conflict met de SS*. Soesterberg: Aspekt, 2011.

Vermeer, A. *NSB-Films: propaganda of vermaak?*. Amsterdam: AMAboeken, 1987.

Victor, G. *The Pathology of Evil*. Dulles: Potomac Books Inc., 2000.

Williamson, D.G. *The Third Reich*. London: Taylor & Francis Group, 2018.

Zeman, Z.A.B. *Nazi Propaganda*. London: Oxford University Press, 1964.

Zwaan J. en Aukje Zondergeld-Hamer. *De zwarte kameraden: een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*. Weesp: Van Holkema en Warendorf, 1987.